

לאומיות, אזריות ומקומיות בארכיאולוגיה: מעבר לגבולות זמן ומרחב של הסכסוך הישראלי-פלסטיני

נועה נוימרק

מבוא

אנחנו חיים במדינה, במקום, ואדמה עם סיפור היסטורי שלא לומדים עליו. אנחנו מגיעים לאתרים ארכיאולוגיים ולא שומעים על זה. וזה נזק, כי אנחנו לא מבינים באיזה מרחב אנחנו חיים. [...] אנחנו לא עסוקים מספיק בסיפור ההיסטורי-ארכיאולוגי.¹ מילים אלה לקוחות מהרצאה של ארכיאולוג בארגון גשר אל העבר בפני סטודנטים לגאוגרפיה, והן מבטאות את אחד מהמסרים המרכזיים של הארגון, העוסק באקטיביזם ארכיאולוגי: הוא טוען כי מבחינה היסטורית ותרבותית מרחב ישראל/פלסטיין הוא עמוס, גרוש ורבי-שכבתי, אך בפועל, הסיפור ההיסטורי והשכבות הארכיאולוגיות הנחשפות למבקרים הם בעיקר יהודיים, ומתווכים על ידי המדינה. להשטחה זו של הרצף המרחבי והמורכבות ההיסטורית יש משמעות פוליטית, המשרטטת את גבולות הזמן והמרחב בהתאם לקטגוריות לאומיות ולהפרדה היסטורית ומרחבית בין ישראלים ופלסטינים, ובכך מעמיקה ומלכה את הסכסוך הישראלי-פלסטיני. מאמר זה, המבוסס על מחקר אתנוגרפי בארגון גשר אל העבר, מבקר את מרכזיות האידאולוגיה הלאומית בארכיאולוגיה הישראלית ועומד על פרספקטיבות חלופיות המראות כי המרחב והזמן בישראל/פלסטיין מאורגנים לא רק על בסיס הקטגוריות של מדינה, לאום וקבוצות לאומיות. בתוך כך, המאמר ישרטט את הדרך שבה ארכיאולוגיה

* מחקר זה נתמך על ידי מרכז שיין וקרן 'יד אורה'. תודה לפרופ' יעל ברדה על הליווי ולמשתתפי המחקר על שהכניסו אותי לעולמם בזרועות פתוחות. ראשיתו של המחקר בעבודת גמר לתואר שני שנכתבה במחלקה לסוציולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים. לפי הנחיות ועדת האתיקה של האוניברסיטה, שם הארגון הנדון במחקר נותר חסוי והשתמשתי כאן בשם הבדוי גשר אל העבר.

ואקטיביזם ארכיאולוגי מרחיבים ומאתגרים את ארגון המרחב והזמן של ישראל/פלסטיין ואת התפתחות הסכסוך.

התרחבותה של ביקורת הלאומיות המתודולוגית בתחומי מדעי החברה והרוח בעשורים האחרונים מערערת על הקדימות שמקבלות הקטגוריות מדינה ולאום בניתוח תהליכים פוליטיים, ומאתגרת את התפיסה של חפיפה בין גבולות מדינת הלאום לגבולות החברה. במסגרת זו היא מדגישה שהחברה הלאומית אינה יחידת הניתוח היחידה במחקר החברתי, ושאי אפשר להניח כי גבולות המדינה חופפים, שווים ומגדירים לכדם את גבולות החברה. כמו כן, היא מתנגדת לנקודת המוצא של הלאומיות המתודולוגית, שלפיה חברות מחולקות לקבוצות לאומיות קוהרנטיות פרימורדיאליות, המופרדות בגבולות ברורים ומקיימות ביניהן אינטראקציות בין-לאומיות שהן בסיס לארגון הפוליטי בעידן המודרני.²

כדי להתגבר על הנטיות הללו במחקר החברתי מציעה ביקורת הלאומיות המתודולוגית להתבונן בקבוצות לאומיות כביחידות הנמצאות בתהליכי ייצור, גיבוש, שינוי ותנועה תמידיים, ולבחון את מערכת המגעים והקשרים הנוצרים בין קבוצות לאומיות.³ אחת מהגישות האלטרנטיביות המרכזיות דוגלת ביחסיות, ומתמקדת ביחסים שבין קבוצות על פי בחינה סטטית של ישויות חברתיות. גישה זו מאירה תהליכים של השתנות ועיצוב הדדי המתרחשים ביניהן, ובכך מעשירה את הבנת המציאות החברתית.⁴ פרספקטיבה המתמקדת בדינמיות ויחסיות, מציעים החוקרים מאסכולה זו, תהיה נאמנה יותר למתרחש בשדה המחקר, שבו הגבולות בין קהילות פוליטיות, מוסריות וחברתיות הם תמיד גם מטושטשים. הישענות על גישה חלופית זו תאפשר למחקר להאיר תהליכי בידול, האחרת ועיצוב הדדי, המתקיימים מעבר לאנטגוניזם הלאומי ומתחתיו.⁵ במקביל, יש חוקרים הקוראים לנתח

2 דפנה הירש, 'מבוא: לקראת היסטוריה אנתרופולוגית של המרחב הישראלי-פלסטיני', בתוך: דפנה הירש (עורכת), *היסטוריה ואנתרופולוגיה של המרחב הישראלי-פלסטיני*, תל אביב 2019 (להלן: 'הירש, המרחב הישראלי-פלסטיני'), עמ' 16-19;

Daniel Monterescu, *Jaffa Shared and Shattered: Contrived Coexistence in Israel/Palestine*. Bloomington and Indianapolis 2015, p. 33; (להלן: 'מונטרסקו, יפו')

Andreas Wimmer and Nina Glick Schiller, 'Methodological Nationalism and Beyond: Nation-State Building, Migration and the Social Sciences', *Global Networks*, vol. 2, no 4 (2002), pp. 301-308 (להלן: 'ווימר וגליק-שילר, לאומיות מתודולוגית ומעבר');

Daniel Chernilo, 'Social Theory's Methodological Nationalism: Myth and Reality', *European Journal of Social Theory*, vol. 9, no. 1 (2006), pp. 5-6; Ulrich Beck, 'Toward a New Critical Theory with a Cosmopolitan Intent', *Constellations*, vol. 10, no. 4 (2003), pp. 453-456 (להלן: 'בק, קוסמופוליטיות')

3 הירש, *המרחב הישראלי-פלסטיני*, עמ' 16-19.

4 Mustafa Emirbayer, 'Manifesto for a Relational Sociology', *American Journal of Sociology*, vol. 103, no. 2 (1997), pp. 281-317; (מונטרסקו, יפו, עמ' 34-35.)

5 הירש, *המרחב הישראלי-פלסטיני*, עמ' 16-19; בק, *קוסמופוליטיות*, עמ' 453-458.

לא רק קשרים רעיוניים אלא גם היבטים חומריים הממחישים את הדינמיות והנזילות של הגבולות הלאומיים, ובכך לשלב את הלא אנושי בביקורת.⁶ רבים מהכותבים העוסקים בביקורת הלאומיות המתודולוגית קוראים לכלול גם היבטים ותהליכים גלובליים וטרנס-לאומיים כיחידות ניתוח וגורמים מסבירים.⁷ תפיסה קוסמופוליטית במדעי החברה, מציע אולריך בק, תאפשר להפריד בין הפרספקטיבה הלאומית במחקר ובמתודולוגיה לבין הפרשנות של דיסציפלינות המחקר למציאות החברתית. בכך היא תראה כיצד שחקנים מגוונים מעצבים כיום את הפוליטיקה הגלובלית באמצעות כוח, שליטה וריבונות.⁸ בחקר ההגירה, לדוגמה, חוקרים קוראים לאמץ פרספקטיבה זו כדי להראות איך הכלכלה הגלובלית, הזוויות המשתנות, הטכנולוגיה וההגירה קשורות כולן זו בזו ומעצבות זו את זו באופנים החורגים ממערכת בין-לאומית גרידא.⁹ אחרים, לעומת זאת, גורסים כי גישה המרחיבה או חורגת מהלאומיות המתודולוגית יכולה להתבטא גם במיקוד המבט בגורמים ובכוחות מקומיים הפועלים מתחת לרמת המדינה והלאום.¹⁰ במסגרת זו מבקשים דניאל מונטרסקו ודן רבינוביץ' לחשוף את מערכת הקשרים שבין יהודים לפלסטינים בערים המעורבות בישראל, היוצרת הדרה ונישול אך גם שותפות ובניית קואליציות עירוניות. הם מראים כי הקבוצות הללו, הישראלית והפלסטינית, מנוגדות זו לזו אך במקביל גם בונות ומכוננות זו את זו, גם אם יחסי הכוח ביניהן אינם סימטריים.¹¹ באופן דומה, אך בהתבסס על עולם תוכן שונה, מציעים רבקה שטיין וטד סוידנברג להעמיק את חקר התרבות הפופולרית, המאפשר לבחון לעומק אתרי איתגור, ערעור ומחלוקת על הסדרים הגמוניים חברתיים ותרבותיים.¹² גישה נוספת מרגישה דווקא אלמנטים אזוריים, וממקמת

-
- Zsuzsa Gille, 'Global Ethnography 2.0: From Methodological Nationalism to Methodological Materialism', in Anna Amelina et al. (rds.) *Beyond Methodological Nationalism: Research Methodologies for Cross-Border Studies*, New York 2012, pp. 91-110 6
- בק, קוסמופוליטיות; ווימר וגליק-שילר, לאומיות מתודולוגית ומעבר. 7
- בק, קוסמופוליטיות, עמ' 453-458. 8
- ווימר וגליק-שילר, לאומיות מתודולוגית ומעבר, עמ' 321-324. 9
- הירש, המרחב הישראלי פלסטיני; מונטרסקו, יפו; מנחם קליין, קשורים: הסיפור של בני הארץ, תל אביב 2015 (להלן: 'קליין, קשורים'); Alexander Koensler, 'Acts of Solidarity: Crossing and Reiterating Israeli-Palestinian Frontiers', *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 40 no. 2 (2016), pp. 340-356 10
- Dan Rabinowitz and Daniel Monterescu, 'Reconfiguring the "Mixed Town": Urban Transformations of Ethnonational Relations in Palestine and Israel', *International Journal of Middle East Studies* vol. 40, no 2 (2008), pp. 215-216 11
- ומונטרסקו, 'ערים מעורבות'; מונטרסקו, יפו.
- Rebecca L. Stein and Ted Swedenburg, 'Popular Culture, Relational History, and the Question of Power in Palestine and Israel', *Journal of Palestine Studies*, vol. 33, no 4 (2004), (להלן: 'שטיין וסוידנברג, תרבות פופולרית') 12

את הניתוח החברתי בהקשר מרחבי והיסטורי הממחיש כיצד שינויים והתפתחויות במקום מסוים קשורים באופן הדוק למגמות בערים או אתרים במרחב הסמוך.¹³ למרות התחזקותה של הגישה הביקורתית, הלאומיות המתודולוגית עודנה מאפיינת את המחקר על ישראל/פלסטין והסכסוך הישראלי-פלסטיני. לאומיות היא קטגוריה בסיסית ועיקרית, שבאמצעותה חוקרים מבינים את היחסים בין קבוצות באזור ורואים גבולות מדיניים כמגדירים את החברה.¹⁴ הנחות אלה, כותבת דפנה הירש, 'הן בעייתיות במיוחד בהקשר המקומי, אשר עוצב בידי תהליכים אימפריאליים וקולוניאליים, התיישבות הגירה ומאבק בין קבוצות לאומיות על טריטוריה'.¹⁵ הירש מזכירה כמה תהליכים מרכזיים המאתגרים את הלאומיות המתודולוגית בישראל/פלסטין, ביניהם השליטה האימפריאלית על המרחב לפני 1948; המיעוט הפלסטיני בגבולות מדינת ישראל; הכיבוש הישראלי של השטחים הפלסטינים מאז 1967; השינויים הפנים-חברתיים בישראל בשל גלי ההגירה וקיומה של פזורה לאומית משמעותית, ישראלית ופלסטינית.¹⁶ היא קוראת להרחיב את המחקר החברתי-היסטורי של המרחב המערער, אפיסטמולוגית ופרקטית, על הנחות היסוד הלאומיות.¹⁷ בהמשך לכך מאמר זה יראה, באמצעות ניתוח פעילות אקטיביסטית ארכיאולוגית של ארגון השמאל גשר אל העבר, כיצד אימוץ הביקורת על לאומיות מתודולוגית בארכיאולוגיה והפיכתה לפעילות פוליטית, מאתגרים את הבנת הזמן והמרחב הלאומיים בסכסוך הישראלי-פלסטיני. בניתוח תהליכי כינון של זהות לאומית, גישת הלאומיות המתודולוגית מדגישה את הצורך של זמן לינארי ומרחב מוגדר, ואת חשיבותם. מכתבתו של בנדיקט אנדרסון על התגבשות הדמיון הלאומי¹⁸ ועד רוב הניתוחים העכשוויים של קהילות לאומיות – אומה נתפסת כקשורה בהכנה ברורה של זמן המתקדם באופן רציף והומוגני בין עבר, הווה ועתיד, ושל מרחב המוגדר בגבולות משורטטים היטב. אלה מאפשרים לקבוצה הלאומית לבנות סמלים, נרטיבים, תפיסות, אזרחות וערכים משותפים, המעניקים תוכן לזהות המשותפת. במקביל, תפיסות אלה על זמן ומרחב מאפשרות לקבוצה לאומית להגדיר את עצמה ביחס ל'אחרים' ובכך לייחד את מקומה ואת הסיפור ההיסטורי שלה. במונח זה, הזמן והמרחב

-
- Cyrus Schayegh, *The Middle East and the Making of the Modern World*, Cambridge 13
 (2017), pp. 1-27 (להלן: 'שחייה, המזרח התיכון')
- Zachary Lockman, *Comrades and Enemies: Arab and Jewish Workers in Palestine, 1906-1948*, Berkeley 14
 1996 (להלן: 'לוקמן, שותפים ואויבים'); שטיין וסווידנברג, *תרבות פופולרית*, עמ' 8-10; מונטרסקו, *יפו*, עמ' 36; רבינוביץ' ומונטרסקו, *ערים מעורבות*.
 הירש, *המרחב הישראלי-פלסטיני*, עמ' 17. 15
- שם. 16
- שם, עמ' 18. 17
- בנדיקט אנדרסון, *קהילות מדומיינות: הגיגים על מקורות הלאומיות ועל התפשטותה*, תל אביב 1999. 18

נתפסים כ'ריקים', כחומר ביד הקבוצה הלאומית היוצקת בהם תוכן קוהרנטי מתאים לצרכיה ולפרשנותה.¹⁹

בהיבט הזמן של הסכסוך ושל יחסי יהודים-פלסטינים במרחב, יש שני מאפיינים מרכזיים שהלאומיות המתודולוגית מכתובה: הראשון מצייר את ההיסטוריה של ישראל/פלסטין כדואלית, כאילו שתי הקבוצות הללו התפתחו במקביל, כמעט ללא מגע ועיצוב הדדיים.²⁰ השני קובע את 'נקודת האפס' של הסכסוך בשנות מפתח,²¹ בעיקר 1948 או 1967.²² התפיסה כי בישראל/פלסטין התקיימה חברה דואלית שלטה ביד רמה במחקר, כמשמעותה לחקר הנרטיב ההיסטורי של המרחב ולארגונו היא כתיבה של שתי היסטוריות מקבילות לשתי הקבוצות הלאומיות, בהנחה שהן נפרדות, מתוחמות ומקיימות ביניהן רק מגעים נקודתיים ומגובלים.²³ יתרה מכך, רוב תיאורי ההיסטוריה של ישראל/פלסטין נובעים מנקודת מבט ציונית ונכתבו על ידי הקבוצה השלטת. לכן, תמונת ההיסטוריה המרחבית שהם מציירים היא בראש ובראשונה יהודית-ציונית, כשלעיתים קרובות הם מתעלמים מהסיפור הפלסטיני או מוציאים אותו מהתיעוד.²⁴ מיקוד ההיסטוריוגרפיה של הסכסוך באחת מהשנים – 1948 או 1967, קשור גם הוא בתפיסה הדואלית של ההיסטוריה במרחב. אלה אמנם שנים שנצרכו בתודעה הלאומית של שני הצדדים באופן בלתי ניתן לערעור, ושהשפיעו באופן ממש על מעמד הפוליטי, האזרחי, הכלכלי, התעסוקתי, המשפחתי והאישי של הפלסטינים ושל

-
- 19 Claire Sutherland, 'Stop the Clock! Taking the Nation Out of Linear Time and Bounded Space', *Time & Society* (2019), pp. 1-23; James Ferguson and Akhil Gupta, 'Spatializing States: Toward an Ethnography of Neoliberal Governmentality', *American Ethnologist*, vol. 29, no. 5 (2002), pp. 981-1002
- 20 הירש, המרחב הישראלי-פלסטיני, עמ' 22-27; מונטרסקו, יפו; לוקמן, שותפים ואויבים; שחייה, המזרח התיכון, עמ' 25; דן הורוביץ ומשה ליסק, מישוב למדינה: יהודי ארץ ישראל בתקופת המנדט כקהילה פוליטית, תל אביב 1977 (להלן: 'הורוביץ וליסק, מישוב למדינה').
- 21 עדי אופיר, 'שעת האפס', 48ל50: מומנטים ביקורתיים בתולדות מדינת ישראל, תאוריה וביקורת 13-12 (1999), עמ' 15-31.
- 22 הירש, המרחב הישראלי-פלסטיני, עמ' 28-30; מיכאל פייגה, "זה סיפור על מקום וזה המקום": דינוסיסוס בסנטר ומבט נוסף על ההיסטוריוגרפיה הישראלית, בתוך: דוד אוהנה (עורך), על דעת המקום: מחזות זיכרון ישראלים, שדה בוקר 2017 (להלן: 'פייגה, דינוסיסוס בסנטר'), עמ' 117-154.
- 23 הירש, המרחב הישראלי-פלסטיני, עמ' 22-27; לוקמן, שותפים ואויבים; הורוביץ וליסק, מישוב למדינה.
- 24 הירש, המרחב הישראלי-פלסטיני, עמ' 22-27; פייגה, דינוסיסוס בסנטר; דן רבינוביץ, 'נוסטלגיה מזרחית: איך הפכו הפלסטינים ל"ערביי ישראל"', תאוריה וביקורת 4, 1993, עמ' 141-151; מיכאל פייגה, שתי מפות לגדה: גוש אמונים, שלום עכשיו ועיצוב המרחב בישראל, ירושלים 2002 (להלן: 'פייגה, שתי מפות לגדה'), עמ' 22-35; Baruch Kimmerling, 'Sociology, Ideology, and Nation-Building: The Palestinians and Their Meaning in Israeli Sociology', *American Sociological Review*, vol. 57, no. 4 (1992), pp. 446-460

היהודים, אך בלעדיותן בתיאור ההיסטורי מסתירה תהליך ארוך של יחסי כוח ושליטה בין קבוצות במרחב, הממשיך לארגן את הזמן המרחבי גם בהווה.²⁵ בניגוד לכך, וכפי שמאמר זה ימחיש, ביקורת הלאומיות המתודולוגית בארכיאולוגיה מאירה את ההיסטוריה של קבוצות ועמים במרחב כמשורגת וכנרקמת באופן הרדי, יחסי ושזור. בנוסף, היא מלמדת כי הרצף ההיסטורי הוא ארוך ומורכב, לא בהכרח לינארי ומופרד, ואינו מתחיל או נגמר ביחסים שבין יהודים לפלסטינים בעידן הפוסט־קולוניאלי. ביקורות מסוג זה כבר החלו להתפתח בין חוקרים במדעי החברה והרוח, ובעשורים האחרונים מאמץ חקר ההיסטוריה פרספקטיבה מבוססת יחסים, הרואה את הנרטיב ההיסטורי של שתי הקבוצות, היהודית והפלסטינית, כתלוי ונשען זה על זה. תפיסה זו נטועה בהבנה כי ההיסטוריה של היחסים בין יהודים לפלסטינים במרחב היא חלק ממערך שלם של קשרים פוליטיים, כלכליים, חברתיים ותרבותיים בין הקבוצות, המכוננות זו את זו.²⁶ חוקרים החלו גם לראות בשנים בודדות, כמו 1948 או 1967, נקודות ציון משמעותיות אך חלק מתהליך היסטורי קולוניאלי רחב יותר.²⁷ הניתוח המוצע במאמר זה יראה כי הזמן והנרטיב ההיסטורי של קבוצות במרחב ישראל/פלסטין הם עשירים ומרובדים, ומאתגרים את החלוקה הדיכוטומית של ההיסטוריה לסיפור על שני עמים שביניהם סכסוך פוליטי-לאומי.

הבנת המרחב של ישראל/פלסטין מושפעת גם מהלאומיות המתודולוגית, מהתפיסה הדואלית ומההגמוניה של השיח הציוני. ראשית כל, המרחב נתפס כ'שייך' לצינות ולאנשיה, מה שעיצב ועודנו מעצב פרקטיקות של שליטה ונישול כמו התיישבות; התפשטות והשתלטות; ניכוס של אתרים, מבנים ומקומות, ויצירת חיבור של העם לארץ, לטבע ולסביבה. כל אלה נעשים פעמים רבות תוך מחיקה פיזית ורעיונית של נוכחות פלסטינית ואחרת, בגבולות מדינת ישראל ובשטחים הכבושים.²⁸ תפיסה והחלטות מדיניות אלה קודמו אמנם על ידי

25 הירש, **המרחב הישראלי-פלסטיני**, עמ' 28-30; יהודה שנהב, 'כיצד מתרגמים נכבה מעברית לעברית: הפוליטיקה והתיאולוגיה של התרגום', **סוציולוגיה ישראלית** 14, גיליון 1, 2012, עמ' 157-184.

26 הירש, **המרחב הישראלי-פלסטיני**, עמ' 22-27; לוקמן, **שותפים ואויבים**; שטיין וסוידנברג, **תרבות פופולרית**, עמ' 10; קליין, **קשורים**; Yair Wallach, 'Rethinking the Yishuv: Late-Ottoman Palestine's Jewish Communities Revisited', *Journal of Modern Jewish Studies*, vol. 16, no. 2 (2017), pp. 275-294

27 הירש, **המרחב הישראלי-פלסטיני**, עמ' 28-30; יהודה שנהב, **מסה פוליטית יהודית: במלכודת הקו הירוק**, תל אביב 2010 (להלן: 'שנהב, הקו הירוק').

28 פייגה, **שתי מפות לגדה**, עמ' 22-35; הנ"ל, 'יש"ע זה כאן, שטחים זה שם: פרקטיקות מדעיות וכינון המרחב בישראל', בתוך: דוד אוהנה (עורך), **על דעת המקום: מחזות זיכרון ישראלים**, שדה בוקר 2017 (להלן: 'פייגה, יש"ע'), עמ' 155-158; שחייה, **המזרח התיכון, עמ' 25** Noam Leshem, 'Repopulating the Emptiness: A Spatial Critique of Ruination in Israel/Palestine', *Environment and Planning D: Society and Space*, vol. 31, no. 3 (2013), pp. 522-523; Eyal Ben-Ari and Yoram Bilu, *Grasping Land: Space and Place in Contemporary Israeli Discourse and Experience*, New York 1997

פוליטיקאים ותנועות חברתיות בתקופת היישוב היהודי ואחרי הקמת מדינת ישראל, אך לאורך שנים הן קיבלו עידוד וחיזוק מהמחקר. בין היתר, הארכיאולוגיה הייתה מרכיב מרכזי בעיגון הקשר היהודי לארץ על ידי התנועה הציונית, ובהפיכת ה'מרחב' הארץ-ישראלי ל'מקום' ואף ל'מולדת'.²⁹

שנית, הבנת הסכסוך הישראלי-פלסטיני החלה להתמקד בגבולות הפיזיים של המדינה ובארגונה המרחבי כמגדירים את גבולות החברה, את היחסים בין קבוצות לאומיות, את ליבת הסכסוך וכן את פתרונו האפשרי.³⁰ כפי שמציעים אנדריאס ווימר ונינה גליק-שילר ביחס ללאומיות המתודולוגית ככלל, כך גם חקר המרחב הישראלי-פלסטיני 'הפך אובססיבי לגבי תיאור תהליכים בגבולות מדינת הלאום כנוגדים תהליכים חיצוניים, ועל כן, איבד את היכולת לראות את מערכת הקשרים הקיימת בין הלאומים המתגוררים באזורים מוגדרים (ומגודרים) אלה'.³¹ ארגוני שמאל הנאבקים בכיבוש, כמו 'שלום עכשיו', מבטאים לעיתים את התפיסה הרואלית של המרחב שמעבר לקו הירוק ושל זה שבשטח מדינת ישראל מאז 1967. כפי שמציג הסוציולוג מיכאל פייגה במחקרו על 'שלום עכשיו', 'השטחים' נתפסו בארגון כ'רק שטח' שאינו חלק מהמרחב ה'ישראלי' וצריך להתרחק ממנו. לכן, כל עיסוק בעבר ובקשר של ה'שטחים' לישראל מפריע לחברה הישראלית להגדיר מחדש את המרחב כתחום על ידי קווי גבול אלה.³²

הארכיאולוגיה, והאקטיביזם של אנשי גשר אל העבר הנובע ממנה, מאתגרים את ההבנה הצרה והשטחית של ארגון המרחב והתהוותו. אנשי הארגון מבינים אותו כעמוס, רבי-ממדי ורבי-שכבתי, וככזה המתקיים ברצף הרבה לפני שגבולות מדינת הלאום הכתיבו את הערך, המהות והמעמד של האזורים השונים. גם תוכנות אלה נשענות על ההכרה החדשה של מדעי

29 פייגה, **שתי מפות לגדה**, עמ' 22-35; הנ"ל, 'קרדום לחפור בו: ארכיאולוגיה לאומית בארץ ישראל', בתוך: מיכאל פייגה וצבי שילוני (עורכים), **קרדום לחפור בו: ארכיאולוגיה ולאומיות בארץ ישראל**, שדה בוקר 2008, עמ' 1-18 (להלן: 'פייגה, קרדום לחפור בו'); Nadia Abu El-Haj, 'Translating Truths: Nationalism, the Practice of Archaeology, and the Remaking of Past and Present in Contemporary Jerusalem', *American Ethnologist* vol. 25, no. 2 (1998), pp. 166-88 (להלן: 'אבו אל-חאג', תרגום אמיתות'); Nadia Abu El-Haj, *Facts on the Ground: Archaeological Practice and Territorial Self-Fashioning in Israeli Society*, Ben-Yehuda, Nachman, *The Masada* (2001 Chicago (להלן: 'אבו אל-חאג', עובדות בשטח'); *Myth: Collective Memory and Mythmaking in Israel*, Madison 1995 (להלן: 'בן-יהודה, מיתוס מצדה'); יגאל ידין, **מצדה: בימים ההם בזמן הזה**, חיפה 1966 (להלן: 'ידין, מצדה'); נחמן אביגד, **העיר העליונה של ירושלים**, ירושלים 1980 (להלן: 'אביגד, העיר העליונה'); רוני רייך, **לחפור את עיר דוד: המקום שבו החלו תולדותיה של ירושלים**, ירושלים 2011 (להלן: 'רייך, לחפור את עיר דוד').

30 שנהב, **הקו הירוק; פייגה, יש"ע**, עמ' 183-186; הנ"ל, **שתי מפות לגדה**, עמ' 19-21; Nir, Gazit and Robert Latham, 'Spatial Alternatives and Counter-Sovereignties in Israel/Palestine', *International Political Sociology*, vol. 8, no. 1 (2014), pp. 65

31 ווילר וגליק-שילר, **לאומיות מתודולוגית ומעבר**, עמ' 307 (תרגום שלי, נ"נ).

32 פייגה, **יש"ע; הנ"ל, שתי מפות לגדה**, עמ' 237-246.

הרוח והחברה בריכוזי הקיים במרחב, ובהתארגנותו על בסיס קווים שאינם רק לאומיים. מונטרסקו, לדוגמה, הבוחן יחסים בין קבוצות אתניות ביפו, הולך מעבר לדואליות הלאומית ובניטוח של עיצוב המרחב. הוא סבור שהמרחב מכיל מגוון רחב של קבוצות המכתיבות פרקטיקות מרחביות מרובות, מתנגשות וסותרות, המתקיימות במקביל במרחב אחד דחוס.³³ יפו, כך הוא טוען, 'מעמידה אתגר פוליטי ותאורטי לעקרונות האתנו-לאומיים ההגמוניים של מדינת ישראל, אשר מנסה אך נכשלת בשימור מרחבים הומוגניים, מובדלים ויציבים מבחינה אתנית'.³⁴ כפי שמתאר פייגה, 'מטפורת התל מלמדת על תפיסה כרונו-טופית של ההיסטוריה: בתל מצויים כל הזמנים יחד, בהווה נצחי'.³⁵ והוא מציע לחשוב על מרחב לפני שנעשה ל'מקום', ולאתגר את הסיפור ההיסטורי שקבוצה מסוימת הדביקה לו. פרספקטיבה כזו יכולה לחשוף היברידיות ורב-שכבתיות של הגיונות המתקיימים יחד במרחב, והנמחקים לעיתים קרובות על ידי הסכסוך הלאומי.³⁶

אם כך, תאוריות ועבודות אלה מנתחות את המציאות הפוליטית דרך קטגוריות נוספות, שאינן הזהות הלאומית בלבד. הארגון העומד במרכז המאמר הנוכחי מחבר את הביקורת התאורטית הזו לעשייה אקטיביסטית בשטח, ומבקש ללמוד מהשחקנים הפוליטיים עצמם על המציאות החברתית המרובדת. ספציפית, המאמר מלמד כי מתיחת הזמן והמרחב מעבר לגבולות מדינת הלאום במסגרת המאבק נגד הכיבוש באמצעות ארכיאולוגיה, מאפשרת זיהוי של היבטים נוספים במה שמתרחש בישראל/פלסטין בכלל ובירושלים בפרט, והדגשת פנים נוספות של הסכסוך, של השפעותיו ושל הדרכים לפתרונו. בהמשך להבחנתו של בק,³⁷ המאמר מחבר בין ביקורת על לאומיות מתודולוגית במחקר חברתי והארכיאולוגי לבין ביקורת על לאומיות נורמטיבית שמבטאים שחקנים פוליטיים.

ברוח ביקורת הלאומיות המתודולוגית, המאמר אינו מבטל את חשיבותה של המדינה ואת תפקיד הלאומיות בעיצוב הזהות, הפוליטיקה, האידיאולוגיה ויחסי הכוח במרחב ישראל-פלסטין. גם בתחומי הארכיאולוגיה והאקטיביזם הארכיאולוגי, המדינה והקטגוריות הלאומיות עודן שחקניות ראשיות בשדה אתרי החפירות, החוק והפרשנות התרבותית. אך המדינה אינה השחקן הפוליטי היחיד, לעיתים אף לא העיקרי, וזהות לאומית איננה הציר היחיד המכתיב את ארגון הזמן והמרחב. המאמר יראה, כאמור, כיצד ארכיאולוגיה ואקטיביזם מציעים אלטרנטיבות להבנת המרחב והזמן של ישראל-פלסטין ושל התפתחות הסכסוך.

בחלק הבא אתאר בקצרה את הפוליטיקה הלאומית של הארכיאולוגיה בישראל ואת איתגורה, ואתיחס לעבודת השדה ולארגון שעליהם מבוסס מאמר זה. בהמשך אביא עדויות על האופן שבו אקטיביזם ארכיאולוגי נגד הכיבוש מרחיב את תפיסת הזמן והמרחב

33 מונטרסקו, יפו, עמ' 1-10.

34 שם, עמ' 10.

35 פייגה, דינויסוס בסנטר, עמ' 139.

36 שם, עמ' 138-143.

37 בק, קוסמופוליטיות, עמ' 454.

האופיינית להבנת הסכסוך ולמאבק בכיבוש. לבסוף, אראה כיצד הארכיאולוגיה והפעילות הפוליטית הנגזרת ממנה שופכות אור נוסף על ביקורת הלאומיות המתודולוגית בעניין הבנת הסכסוך הישראלי-פלסטיני.

ארכיאולוגיה ולאומיות בישראל

לארכיאולוגיה יש קשר הדוק לתפיסות לאומיות, דתיות ואידאולוגיות, והיא מושפעת מההקשר החברתי, הפוליטי והכלכלי שבתוכו היא מתקיימת.³⁸ בין היתר, היא משמשת פעמים רבות למתן לגיטימציה ולביסוס הקשר של עם או קבוצה למקום מסוים, ומסייעת ביצירת נרטיבים היסטוריים ותרבותיים ובעיגונם במרחב.³⁹ בתוך כך, המדינה והאידאולוגיה הלאומית הן גורמים מרכזיים המשפיעים על הפרשנות הארכיאולוגית ומעצבים אותה באופן ניכר,⁴⁰ והארכיאולוגיה היא לעיתים קרובות כלי בידי מוסדות ולאומים ליצירת פרשנות חברתית ספציפית של העבר.⁴¹ בעשורים האחרונים ניכר כי אידאולוגיות נוספות משפיעות על הפרשנות הארכיאולוגית בארץ, ובמרכזן תנועות דתיות ודתיות-לאומיות.⁴² במקביל ניכרת כניסה של כוחות פרטיים כמו עמותות או חברות פרטיות לתחום, וגם אלה משפיעים ביותר על פרשנות זו.⁴³

נגד הכוחות הלאומיים התעוררה בארכיאולוגיה מגמה ביקורתית, המבקשת להחליש את השפעת התפיסה הלאומית והאינטרסים המדינתיים על פרשנות הממצאים הארכיאולוגיים,

-
- Alison Wylie, 'The Constitution of Archaeological Evidence', in Timothy Insoll (ed.), *The Archaeology of Identities: a reader*, New York 2007, pp. 97-118 38
- Michael Dietler, "'Our Ancestors the Gauls": Archaeology, Ethnic Nationalism, and the Manipulation of Celtic Identity in Modern Europe', *American Anthropologist*, vol. 96, no. 3 (1994), pp. 584-605; Lynn Meskell (ed.), *Archaeology Under Fire: Nationalism, politics and heritage in the eastern Mediterranean and Middle East*, London 1998 39
- (להלן: 'מסקל, ארכיאולוגיה תחת אש')
- Philip L. Kohl and Clare Fawcett, 'Archaeology in the service of the state: Theoretical considerations', in Philip L. Kohl and Clare Fawcett (eds.), *Nationalism, Politics and the Practice of Archaeology*, Cambridge 1995, pp. 3-18 40
- Neil Asher Silberman and David B. Small, 'Introduction', in Neil Asher Silberman and David B. Small (eds.), *The Archaeology of Israel: Constructing the Past, Interpreting the Present*, Sheffield 1997, pp. 17-31; Philip L. Kohl, 'Nationalism and archaeology: On the constructions of nations and the reconstructions of the remote past', *Annual Review of Anthropology*, vol. 27, no. 1 (1998), pp. 223-246 41
- Philip L. Kohl, Mara Kozelsky, and Nachman Ben-Yehuda, 'Introduction', in Philip L. Kohl, Mara Kozelsky, and Nachman Ben-Yehuda (eds.), *Selective Remembrances: Archaeology in the construction, commemoration, and consecration of national pasts*, Chicago 2007, pp. 1-28 42
- שם; יובל יקותיאל, 'משדה הלאום לשדה ההון – הארכאולוגיה כקרדום לחפור בו, 1998-1989', בתוך: מיכאל פייגה וצבי שילוני (עורכים), *קרדום לחפור בו: ארכיאולוגיה ולאומיות בארץ ישראל*, באר שבע 2008, עמ' 221-234. 43

ולתת ביטוי למגוון של קולות ומערכות משמעות תרבותיות.⁴⁴ מגמה זו מונעת על ידי שאלות כמו למי שייכת הארכיאולוגיה ואת מי היא משרתת, והיא מעוניינת להרחיב את הקהלים והקהילות המרוויחים מקיומם של חפירות ארכיאולוגיות ואתרי מורשת.⁴⁵ במסגרת זו, חוקרים מנסים לפתח מנגנונים ומוסדות היכולים לארגן חפירות ארכיאולוגיות ולנהל אותן באופן פתוח וגמיש, שאינו כופה פרשנות אידאולוגית אחת אלא יוצר מרחב של דיון ושיתוף ציבורי.⁴⁶ ארכיאולוגים ברחבי העולם קוראים לחשוב מחדש על מקום הארכיאולוגיה בשדה החברתי הרחב, ולהכיר ביכולתה ליצור שינוי חברתי ופוליטי מתוך המקצוע. ארכיאולוגים, במיוחד, החלו לקדם ארכיאולוגיה ציבורית המכירה בזכויות מקומיים וקהילות של צאצאים, ומדגישה את הקשר ההדוק שבין ארכיאולוגיה לקולוניאליזם.⁴⁷

למרות מגמות ביקורתיות אלה בחקר הארכיאולוגיה, היחסים שבין ארכיאולוגיה לפוליטיקה ולאומיות עודם משפיעים מאד על החברה הישראלית, והם כלי מסייע בכיוון הקשר שבין העם היהודי לטריטוריה. כבר בראשית המאה ה-20 החלה הקהילה היהודית בפלשתינה להתעניין בחפירות ארכיאולוגיות, שנתפסו ככלי לאישור הזכות היהודית על הארץ. יתר על כן, הארכיאולוגיה הייתה כלי בעבור אנשי הציונות החילונית ליצירת לגיטימציה לסיפור ראשיתו של העם ולהמחשת ההיסטוריה הקדומה המשותפת לכל היהודים בפזורותיהם. בכך היא ביססה את העבר המשותף כתחליף לעבר הגלותי המפצל.⁴⁸ כפועל יוצא, ההשתתפות בחפירות ארכיאולוגיות הפכה מאז קום המדינה לנפוצה בקרב תושבים

Bruce G. Trigger, 'Romanticism, nationalism, and archaeology', in Philip L. Kohl and Clare Fawcett (eds.), *Nationalism, Politics and the Practice of Archaeology*, Cambridge 1995; pp. 263-279. מסקל, ארכיאולוגיה תחת אש.

Sonya Atalay et al., 'Transforming Archaeology', in Sonya Atalay et al. (eds.), *Transforming archaeology: Activist Practices and Prospects*, Walnut Creek 2014, pp. 7-15

Sandra A. Scham, 'Mediating Nationalism and Archaeology: A Matter of Trust?', *American Anthropologist*, Vol. 100, no. 2 (1998), pp. 301-307

M. Jay Stottman, 'Introduction: Archaeologists as Activists', in M. Jay Stottman (ed.), *Archaeologists as Activists: Can Archaeologists Change the World?* Tuscaloosa 2010, pp. 1-18.; Quetzil E. Castañeda, 'Situating Activism in Archaeology: The Mission of Science, the Activist Affect, and the Archaeological Record', in Sonya Atalay et al. (eds.), *Transforming Archaeology: Activist Practices and Prospects*, Walnut Creek 2014, pp. 61-90; Ian Hodder, 'Archaeological Reflexivity and the "Local" Voice', *Anthropological Quarterly*, vol. 76, no. 1 (2003), pp. 55-69; Randall H. McGuire, *Archaeology as Political Action*, Berkeley 2008

48 פייגה, קרדום לחפור בו.

ותיירים, וממצאים ארכיאולוגיים היו השראה לרוב הסמלים הלאומיים.⁴⁹ חשיבות התחום בישראל התעצמה לנוכח המאבק הלאומי, שחזק את הניסיון להוכיח כי העבר היהודי בארץ קודם לזה הערבי.⁵⁰ בשנות ה-80 חלה אמנם נסיגה מהמחויבות הלאומית של הארכיאולוגיה, וכך התאפשרה כניסה של תפיסות ביקורתיות, אך עם התחזקותה של הציונות הדתית חלו חזרה ללאומיות וניסיון לנכס את הארכיאולוגיה לצרכיה האידאולוגיים.⁵¹

באתרים ארכיאולוגיים רבים קל לראות את ניצולם להמחשת הממד הפוליטי-לאומי. מצדה, למשל, ופרשנות הממצאים שבה כמבטאים גבורה יהודית, היא אחת מהדרוגמאות המוכרות ביותר.⁵² גם העיר העתיקה בירושלים קיבלה תשומת לב מחקרית, הבוחנת את עיצוב המרחב על ידי מדינת ישראל אחרי כיבושה ב-1967.⁵³ אתר ארכיאולוגי נוסף השנוי במחלוקת הוא 'עיר דוד', הממוקם במזרח ירושלים, בליבו של הכפר הפלסטיני סילוואן, ומופעל על ידי עמותת אל-ע"ד (אל עיר דוד).⁵⁴ עמותה זו הוקמה ב-1986 במטרה לייהד את סילוואן, ומ-1990 היא מציעה סיורים באתר. בהמשך היא נבחרה לנהל את המקום ואת מרכז המבקרים שבו מטעם רשות הטבע והגנים.⁵⁵ לדעת חוקרים רבים, החפירות באתר, הממונות בחלקן על ידי העמותה, מחפשות עדויות לעבר היהודי של המקום בדגש על

-
- Amos Elon, 'Politics and Archaeology', in Neil Asher Silberman and David Small (eds.), *The Archaeology of Israel: Constructing the Past, Interpreting the Present*, Sheffield 1997, pp. 34-47; Maja Gori, 'The Stones of Contentment: The Role of Archaeological Heritage in Israeli-Palestinian Conflict', *Archaeologies*, vol. 9, no. 1 (2013), pp. 213-229; Rachel S. Hallote and Alexander H. Joffe, 'The Politics of Israeli Archaeology: Between "Nationalism" and "Science" in the Age of the Second Republic', *Israel Studies*, vol. 7, no. 3 (2002), pp. 84-116; Neil Asher Silberman, *Between Past and Present: Archaeology, Ideology, and Nationalism in the Modern Middle East*, New York 1990
- 49 אבו אל-האג', **עובדות בשטח; בן-יהודה, מיתוס מצדה.**
- 50 פייגה, **קרדום לחפור בו.**
- 51 אבו אל-האג', **עובדות בשטח; פייגה, קרדום לחפור בו; הנ"ל**, 'הקהילות המדומיינות של הארכיאולוגיה: על לאומיות, אחרות ופני השטח', **תרבות דמוקרטית** 12 (2009), עמ' 167-205.
- 52 בן-יהודה, **מיתוס מצדה; ידין, מצדה.**
- 53 אבו אל-האג', **תרגום אמיתות; הנ"ל, עובדות בשטח; אביגד, העיר העליונה.**
- 54 Jeffrey Yas, '(Re)Designing the City of David: Landscape, Narrative, and Archaeology in Silwan', *Jerusalem Quarterly*, vol. 7 (2000), pp. 17-23; **להלן: 'יאס, לעצב מחדש'; רייד, לחפור את עיר דוד.**
- 55 Wendy Pullan and Maximilian Gwiazda, "'City of David": Urban Design and Frontier Heritage', *Jerusalem Quarterly*, vol. 39 (2009), pp. 29-38; David Landy, 'The Place of Palestinians in Tourist and Zionist Discourses in the "City of David", Occupied East Jerusalem', *Critical Discourse Studies*, vol. 14, no. 3 (2017), pp. 309-323; Evan P. Taylor, 'Alternate Routes: Interpretive Trails, Resistance, and the View from East Jerusalem', *Journal of Community Archaeology & Heritage*, vol. 2, no. 2 (2015), pp. 106-120

הסיפור המקראי, ומתעלמות מתרבויות או תקופות אחרות.⁵⁶ פרקטיקות מסוג זה מראות כי הארכיאולוגיה במזרח ירושלים משמשת פעמים רבות ככלי לנישול ולניכוס של אדמה ונרטיב.⁵⁷ דוגמאות אלה מבהירות שמדינת ישראל – באמצעות רשות העתיקות, רשות הטבע והגנים והאקדמיה – היא שחקן מרכזי בניהול חפירות ארכיאולוגיות ובמימון, ומכאן שגם בקביעת הנרטיב של האתרים הנחפרים. הדוגמה של עיר דוד מראה כי בשנים האחרונות משתפת המדינה פעולה גם עם גורמים דתיים לאומניים, ומעניקה להם סמכויות בשטח. בתוך כך, אידיאולוגיות ימניות משתלבות יותר ויותר בפוליטיקה הישראלית וצוברות השפעה בקרב הציבור ובין מקבלי החלטות.⁵⁸

מול מאפיינים אלה של הפעילות הארכיאולוגית בישראל ושל השפעותיה התפתח מחקר ביקורתי, המבוצע בחלקו הגדול על ידי הוגים פלסטינים. בעוד שההיסטוריוגרפיה הפלסטינית זכתה לפריחה מראשית המאה ה-20, והיא עוסקת בעיקר בפלסטינים תחת האימפריה העות'מאנית והמנדט הבריטי, באירועי הנכבה ובמסורת מוסלמית וערבית רחבה, הארכיאולוגיה הפלסטינית הייתה מוגבלת במשך שנים, בעיקר מאז 1948. מאחר שמדובר בתחום מחקר הדורש רגולציה ואסדרה מוסדית, רק בשנות ה-90 התרחב המחקר בתחום, בעיקר באמצעות שיתופי פעולה של הרשות הפלסטינית עם אוניברסיטאות בחו"ל. הוא כולל חפירות ממוקדות במגוון של אתרים בגדה המערבית ובעזה, המקיפות שלל של תקופות ואתרים היסטוריים, ומנסה גם להגן על אתרים פלסטינים מפגיעת השלטון הישראלי.⁵⁹ זרם מחקר ביקורתי שהתפתח בשנים האחרונות תומך בגישה של מורשת תרבותית הוליסטית של אזור ישראל/פלסטין, המערערת על גבולות וחלוקות, במיוחד אלה הקולוניאליות והלאומיות. קשרים פוליטיים, כלכליים, לשוניים ודתיים שהתקיימו לאורך ההיסטוריה נדונים כמכלול דינמי שהוא מרכיב מרכזי במורשת המשותפת. הדוגלים בגישה זו קוראים לפיתוח תפיסה רב-ממדית ורב-קולית של ההיסטוריה התרבותית של המרחב, ושואפים לקדם ארכיאולוגיה משתפת ציבור.⁶⁰ המחקר הנוכחי מתחבר למגמות אלה, ואף יבחן את

-
- Susan Pollock, 'Archaeology and Contemporary Warfare', *Annual Review of Anthropology*, 56
vol. 45 (2016), pp. 215-231. **יאס, לעצב מחדש.**
- Maria Theresia Starzmann, 'Structural Violence as Political Experience in Palestine: An
Archaeology of the Past in the Present', *Present Pasts*, vol. 2, no. 1 (2010), pp. 126-141
- Raz Kletter, *Archaeology, Heritage and Ethics in the Western Wall Plaza, Jerusalem:
Darkness at the End of the Tunnel*, London 2020
- Hamdan Taha, 'The Palestinian Department of Antiquities and Cultural Heritage', 59
Minerva (2007), pp. 20-23
- Ingrid Hjelm, Hamdan Taha, Ilan; **תרגום אמיתות; הנ"ל, עובדות בשטח; אבו אל-האג',** 60
Pappe, and Thomas L. Thompson (eds.), *A New Critical Approach to the History of
Palestine: Palestine History and Heritage Project I*, New York 2019; Yaser Alashqar,
'Heritage in the Israeli-Palestinian Conflict, Sociopolitical Perspective', in I.M. Al
Dajani and M. Leiner (eds.), *Reconciliation, Heritage and Social Inclusion in the
Middle East and North Africa*. Berlin 2022; Anastasia Dakouri-Hild, 'Special Issue:

הדרכים שבהן מופיעה ביקורת הארכיאולוגיה הלאומית כפרקטיקה פוליטית בישראל. אעשה זאת, כאמור, באמצעות ניתוח הפעילות של ארגון גשר אל העבר.

ארגון גשר אל העבר – אקטיביזם ארכיאולוגי בזמן ובמרחב

מאמר זה מבוסס על מחקר אתנוגרפי שערכתי בשנים 2017–2019 בארגון גשר אל העבר, במסגרת עבודת התזה במחלקה לסוציולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים. גשר אל העבר הוא ארגון ישראלי (עמותה) העוסק במקומה של הארכיאולוגיה בחברה הישראלית ובתפקידה בסכסוך הישראלי-פלסטיני. בפעילותו הפוליטית הוא מבקר את התפתחות הארכיאולוגיה הממוסדת בישראל, כגוף ידע לאומי המפעיל כוח על המרחב ועל הנרטיב ההיסטורי ובכך מחזק מגמות של דיכוי ומחיקת הנוכחות הפלסטינית. לתפיסת הארגון, בכוחה של הארכיאולוגיה לחשוף מרקם עשיר של ההיסטוריה האנושית, והיא אינה אמורה לשמש ככלי להדרה ונישול כחלק מסכסוך פוליטי אלים. הארגון החל לפעול בעיקר דרך סיורים אלטרנטיביים, ובזמן המחקר הרחיב את פעילותו ונמנה עם ארגוני זכויות אדם הפועלים נגד פגיעה באוכלוסייה פלסטינית מקומית, בין היתר בשל השלכות הכיבוש. פעילות הארגון מתמקדת בעיקר באתרי מורשת ואתיקות במזרח ירושלים ובגדה המערבית, וכוללת מגוון אופייני של פעולות החברה האזרחית בישראל: סיורים, כנסים, מפגש עם תושבים, הגשת עתירות לבג"צ והתנגדויות תכנוניות, פעילות לובי וקידום קמפינים ברשתות החברתיות, וכו'. המחקר עוסק במבחר של שאלות הקשורות לתפקיד הידע בפעולה פוליטית אקטיביסטית. במסגרת זאת בחנתי פרקטיקות פעולה פוליטית מבוססות ידע, מוטיבציות של אנשי מקצוע להשתמש בידע ליצירת שינוי פוליטי, ודיונים פנים-מקצועיים על הקשר שבין ידע לפעולה חברתית. כאן אביא רק פן אחד של מחקר רחב, הודן באופן תאורטי יותר בביקורת הלאומיות המתודולוגית שפעילות מסוג זה מבטאת כשהיא משתמשת בידע ארכיאולוגי לקידום רעיונות ומטרות פוליטיות.

המחקר כלל כ-50 תצפיות שארכו בין שעה ליום שלם, בכל סוגי הפעילות שהארגון מקיים: בפעילויות ציבוריות שלו, כמו כנסים וסיורים; באירועים ומפגשים שאליהם הצטרף הצוות שלו, כמו דיונים בבתי משפט או פגישות עם עורכי דין, וכן בישיבות צוות ובפגישות עבודה ותכנון. חלק מהתצפיות ביצעתי כמשתתפת צופה, בעיקר בסיורים או בכנסים, ובחלקן – כמו בישיבות, דיונים, פגישות חשיבה וכו' – השתתפתי באופן פעיל. אתנוגרפיה היא שיטה רבת ערך למחקר החברתי-פוליטי, בזכות המפגש הבלתי אמצעי שהיא יוצרת בין החוקרת למושא המחקר. במסגרתה, תצפיות הן כלי מחקר יעיל המאפשר צלילה לעולמם החברתי של משתתפי המחקר, יוצר קרבה והעמקה ונותן כוח פרשני להבנת

התנהגויות ובחירות בשדה. תצפיות גם חושפות חוסר הסכמות ומערכות של יחסי כוח, שיש להן חלק בעיצוב תהליכים ויחסים פוליטיים.⁶¹ המחקר שילב ראיונות עומק שארכו בין שעה וחצי לשלוש שעות עם כל שמונת העובדים בארגון באותה עת, מחציתם ארכיאולוגים והשאר אנשי מדיה וקשרי ציבור.⁶² הראיונות התקיימו בשלב מתקדם יחסית של מחקר השדה, מה שסייע בהעמקה והרחבה של הרשמים שהצטברו בתצפיות, ואפשר בחינה של דעת חברי הצוות על הפעולה הפוליטית שהם עצמם מקדמים. ככלל, ראיונות מאפשרים העמקה בתובנות, בתפיסות, במשמעויות ובחוויות סובייקטיביות של המרואיינים, ומציעים להם הזדמנות לעבד אירועים, לתת להם פרשנות אישית ולהציע פרספקטיבה על המצב הפוליטי שבמסגרתו הם פועלים.⁶³ בנוסף לכך, המחקר מבוסס על ניתוח תוכן של אתר הארגון ושל פעילותו ברשת החברתית – שני מרחבים של הצגה עצמית ציבורית. באתרים הללו יש חומרי רקע, פרסומים, תחקירים, מפות ועוד, המציגים את רעיונות הארגון, מבטאים ומקדמים אותם, ומסייעים בהבנת הרציונל התאורטי והמעשי המנחה אותו.⁶⁴ ממצאי המחקר, המנתחים את פעילותו של ארגון גשר אל העבר, חושפים את ממדי הלאומיות המתודולוגית המאפיינת את הארכיאולוגיה בישראל, בעיקר בהיבטים של תפיסת הזמן והמרחב הישראלי-פלסטיני. הם מראים כי תפיסה לאומית זו לא רק מאפיינת את המחקר הארכיאולוגי, אלא יש לה השלכות פוליטיות מרחיקות לכת. במסגרת זאת, הארכיאולוגיה בישראל מעצבת את המרחב והנרטיב באופן המדיר, מנשל ומוחק נוכחות פלסטינית, מוסלמית, נוצרית ואחרת. נגד מציאות זו מדגיש הארגון את מגוון הקבוצות המרכיבות את ההיסטוריה האזורית, ואת הקשרים המקומיים הנרקמים סביב אתרים ארכיאולוגים ויוצרים עומק נוסף ביחסי יהודים-פלסטינים. במסגרת זו – הבנה רב-ממדית מכילה ומורכבת, שאין בה העדפה לפרשנות לאומית ולמצאים ישראלים-יהודיים, תאפשר ניתוח מדויק יותר של המרחב וההיסטוריה בישראל-פלסטין ושל הסכסוך הישראלי-פלסטיני.

61 Gianpaolo Baiocchi and Brian T. Connor, 'The Ethnos in the Polis: Political Ethnography as a Mode of Inquiry', *Sociology Compass*, vol. 2, no. 1 (2008), pp. 139-155; Robert M. Emerson, Rachel I. Fretz, and Linda L. Shaw, *Writing Ethnographic Fieldnotes* (2nd ed.), Chicago 2010; Edward Schatz (ed.), *Political Ethnography: What Immersion Contributes to the Study of Power*, Chicago 2009

62 כדי לשמור על חסיון משתתפי המחקר הושמטו שמותיהם ותפקידם המדויק.

63 Sharlene Nagy Hesse-Biber, 'The Practice of Feminist In-Depth Interviewing', in S. N. Hesse-Biber (ed.), *Feminist Research Practice: A Primer*, Thousand Oaks 2014; Ruthellen Josselson, *Interviewing for Qualitative Inquiry: A Relational Approach*, New York 2013

64 קישורים לעמוד האינטרנט והמדיה החברתית של הארגון וציטוטים מתוכו הוסרו כדי לשמור על חסיונו.

'עבר של מקום ולא של לאום'⁶⁵

בממד הזמן, פעילות גשר אל העבר מהגישה יחסים ומאבקים החורגים מגבולותיה ההיסטוריים של המדינה ומהנרטיב הציוני ההגמוני. ראשית, היא מבקרת את תפיסת הזמן הלאומית שיש בארכיאולוגיה ככלל ובארכיאולוגיה הישראלית בפרט, וטוענת שזו משבשת את היכולת לנתח את המהלך ההיסטורי באופן מלא ועשיר. ביקורת הארכיאולוגיה רואה במדינת ישראל אפיזודה בתהליך היסטורי ארוך, שיש בו נקודות ציון נוספות החשובות להבנת המורשת התרבותית של המרחב ושל היושבים בו. בנוסף, היא תופסת את הנרטיב החד-ממדי והסלקטיבי שמקדמות ישראל והציונות כפגיעה בעושר ההיסטורי והתרבותי של המרחב. בהמשך לכך, גשר אל העבר מבקש להרחיב את השיח ההיסטורי ולהאיר יחסים בין קבוצות ואלמנטים תרבותיים שקדמו למדינה וחורגים מהנרטיב שהיא מקדמת. הוא עושה זאת באמצעות אסטרטגיות מגוונות שעיקרן סיוורם, קמפיינים וכנסים. התבוננות זו בהיסטוריה של המרחב ישראל-פלסטין מבינה תרבות ומורשת כגורמים משמעותיים בעיצוב הסכסוך, ולכן גם בהתמודדות אתו. היא מאפשרת מבט מחדש במשמעות של חיים משותפים בהווה ובעתיד, הנשענים על עבר רב-שכבתי של תרבויות וקבוצות.

כנקודת מוצא, מזכירים אנשי הארגון כי הארכיאולוגיה בישראל בעצמה אינה 'ישראלית' לחלוטין, ושגם המחקר הארכיאולוגי משוקע במורשת היסטורית החורגת מגבולותיה והגדרותיה של מדינת הלאום. לתפיסת הארגון, המחקר הזה נשען על פרשנות מערבית-קולוניאליסטית שהובאה לישראל על ידי הבריטים, ועל תשתית חוקית בריטית שהונהגה בראשית המאה ה-20, לפני קום המדינה. במילים אחרות, אי אפשר להבין את האתרים הארכיאולוגיים, את המוטיבציות למחקר, את ההגדרה המדעית של ארכיאולוגיה ואת שיטות החפירה בלי להכיר בקשר החוקי והרעיוני של הארכיאולוגיה הישראלית לזו של האימפריה הבריטית. כפי שאמר אחד מהארכיאולוגים הוותיקים בארגון על התפתחות התחום בישראל, 'הנוצרים [הם אלה] שרוצים למצוא את דוד המלך'.⁶⁶ ארכיאולוג נוסף הרחיב את הביקורת הזו, בהתייחסו לחפירות שהתבצעו בארץ על ידי משלחות מחו"ל:

[חופרים מחו"ל] הביאו לפה את כל הגישה של המחקר ההיסטורי שהוא לפי הטקסט הנוצרי והיהודי, תוך התעלמות מטקסטים אחרים, במיוחד המוסלמי. [...] הארכיאולוגיה הנוצרית באה לפה והישראלים ירשו אותה. [...] זה גם מראה מה זה הסיפור הציוני – כמה הוא מערבי-קולוניאליסטי,

וכמה אנחנו ממשיכים אותו.⁶⁷

65 מבוסס על פוסטר של הארגון.

66 ריאיון, 30.1.2018.

67 ריאיון, 13.8.2018.

יותר מכך, חברי הארגון סבורים שעצם ההגדרה של 'עתיקות' בישראל כממצאים משנים שלפני שנת 1700,⁶⁸ הגדרה הלקוחה אף היא מהחקיקה הבריטית, יוצר הדרה ופוגם בהכנת הרצף ההיסטורי של המקום. ההתמקדות בשנת 1700 כנקודת הסיום של הארכיאולוגיה מקטינה את חשיבותם של ממצאים מתקופות מוסלמיות מאוחרות יותר, שאינם זוכים למעמד של 'עתיקות', ומוחקת בפועל היסטוריה עכשווית יותר. תקופת האסלאם המאוחר והשכבות הפלסטיניות, בעיקר, אינן זוכות ביחס המיוחד שלו זכאים ממצאים מלפני 1700, יחס המאפשר להם המשך קיום ושימור ראוי. נקודה זו עשויה להיראות כעניין סמנטי גרידא, אך בעיני הארגון היא מסמלת את העובדה שלנרטיב ההיסטורי-ארכיאולוגי היהודי יש ביטוי במרחב, בעוד שזה המוסלמי/פלסטיני כמעט שנעדר לחלוטין. הנושא הלאומי-יהודי הופך למרכזי, בעוד שסוגיות אחרות, ברובן עכשוויות יותר, אינן נתפסות כחלק מהמורשת הארכיאולוגית של המרחב. אחד מהארכיאולוגים בארגון פירט את השלכות הגישה הזו, המקובלת בארכיאולוגיה בישראל:

ארכיאולוגיה זה עד אתמול [...] וצריך] להיות הרבה יותר עכשוויים, והרבה יותר מחוברים [...]. אם יש משהו שהכי מדוכא בארץ זה ארכיאולוגיה חברתית, ארכיאולוגיה פוליטית עכשווית, כמו ארכיאולוגיה של הנכבה, ארכיאולוגיה של המעברות [...]. יש המון ארכיאולוגיה כזאת בעולם, ובארץ שום דבר, למה? כי זה פלסטינים, זה לגעת בדברים הפוליטיים, והארכיאולוגים לא יכולים להתמודד עם זה, הרי זה גם האשמה שלנו.⁶⁹

לתיארוך הארכיאולוגיה בישראל יש משמעויות מעשיות מרחיקות לכת. דוגמה שגשר אל העבר עוסק בה לעיתים קרובות היא זו של הכפר הפלסטיני נבי סמואל (נבי צמוויל), הממוקם בקרבת הגן הלאומי נבי סמואל ולמעשה הוא חלק ממנו. כדי לחשוף את הממצאים הארכיאולוגיים (המוקדמים לשנת 1700) שבשטח זה מוטטה מדינת ישראל לאורך השנים חלקים שלמים מהכפר העכשווי שעמדו על העתיקות או לידן, וצמצמה את אפשרותם של התושבים להשתמש במסגד שלהם, היושב בלב הגן. באתר רשות הטבע והגנים מסופר כי בגן הלאומי נבי סמואל 'ניצב מבנה גדול מהתקופה הצלבנית ובו קבר שמואל הנביא', בעוד שהמסגד והכפר נעדרים מהסיפור.⁷⁰

באופן דומה תיאר אחד מהארכיאולוגים בארגון את תפקיד הארכיאולוגיה בביסוס הנרטיב הציוני-לאומי. בסיוור ברובע המוסלמי של העיר העתיקה הוא ציין כי כשמסתכלים

68 חוק העתיקות, התשל"ח-1978.

69 ריאיון, 13.8.2018.

70 אתר רשות הטבע והגנים, <https://www.parks.org.il/reserve-park/%D7%A4%D7%90%D7%A8%D7%A7-%D7%92%D7%9F-%D7%9C%D7%90%D7%95%D7%9E%D7%99-%D7%A0%D7%91%D7%99-%D7%A1%D7%9E%D7%95%D7%90%D7%9C/> (נדלה ב-22.3.2022).

מסביב רואים בחלק זה של העיר הרבה מאוד סממנים ערביים-מוסלמיים, מה שמקשה על יהודים לחשוב על ירושלים כעל שלהם. לדעתו, זו הסיבה שלארכיאולוגיה יש תפקיד חשוב כל כך במדינת ישראל, כי היא מעניקה לגיטימציה חוקית ורעיונית לחפירה מתחת לפני הקרקע ולחילוף הנוכחות היהודית הקדומה הקבורה שם על חשבון מרקם החיים העכשווי, שאין לו מעמד זהה. כך, הארכיאולוגיה הופכת לכלי חשוב ביותר בעיצוב השטח ובקביעת הנרטיב, ובאמצעותה אפשר להפוך את האדמה על פיה ולתת לעבר הרחוק עדיפות על פני העבר הקרוב או ההווה. העבר הרחוק הופך להווה החדש, כיוון שהוא משולב במרקם ובסיפור של העיר העכשווית. ארכיאולוג אחר בארגון אמר על כך: 'מאז ראשית הציונות השתמשו בארכיאולוגיה. ברגע שאנשים חפרו ופעם אחת מצאו איזה בית כנסת מהתקופה הביזנטית, זה הפך להיות משהו מאוד חזק, זה הפך להיות הדרך שלנו למצוא את השורשים שלנו פה. ואז זה נקשר בתוך כל מעשי הבנייה של החברה והמדינה.'⁷¹

פעילי גשר אל העבר מראים, אם כך, כיצד מאפשרת התשתית הרעיונית והחוקית של הארכיאולוגיה בישראל מחיקה של שכבות עדכניות והעדפה של העבר הרחוק יותר, זה המתכתב ברובו עם הנרטיב היהודי-ציוני. לצד תפקיד המדינה ביצירת נרטיב זה, מדגישים בארגון כי בשנים האחרונות משתמש הימין הדתי בתשתית הזו כדי לחזק עוד יותר את הסיפור היהודי-לאומני במרחב. בסיוורים שמקיימים חברי גשר אל העבר הם מראים כיצד התהליך הזה זוחל לתוך המיינסטרים הישראלי. המקרה של האתר הארכיאולוגי עיר דוד, הנמצא כאמור במרכז הכפר הפלסטיני סילוואן ומנוהל על ידי עמותת אלע"ד, הוא הבולט ביותר. באתר זה משתמש הימין המתנחלי בארכיאולוגיה ליצירת נרטיב היסטורי הקושר בין דוד המלך לבין הבעלות היהודית על הקרקע. למעשה, האתר מצייר קשר היסטורי ארוך בין ירושלים לעם היהודי, אך מדלג באופן סלקטיבי על נקודות חשובות בזמן. יתרה מכך, הסיפור הזה הוא כלי פוליטי להצדקת התיישבות יהודית מעבר לקו הירוק, באמתלה של המשכיות וחשיבות היסטורית. ארכיאולוג בארגון תיאר את התפתחות הנרטיב הזה בסילוואן, והדגיש את הביקורת שיש לו על האתר ואת האתגר הטמון בו:

יש כאן סיפור מאוד ארוך ורב שכבתי. הוא לא רק חשוב אינטלקטואלית, הוא חשוב כדי להבין מקום. אם אני קורא למקום 'עיר דוד' ו-90% מהזמן מדבר על תקופה מסוימת אז ברור שזה מה שזוכרים. ולגבי מה מציגים, כנ"ל, לא מציגים רב תרבותיות. אפשר לספר [באתר] על איך היו החיים, התפתחות הכתב, הצלמיות הנשיות שנמצאו בתקופת יהודה בירושלים – למה זה לא חלק מהנרטיב שיספר לנו על המקום? הדבר החשוב הוא שכולם מתעסקים ברוד המלך, דמות שאי אפשר להוכיח את קיומה במקום [...] מכל הגנים אף אחד לא נקרא על שם דמות אלא על שם המקום. בטח לא גן לאומי רב שכבתי. אבל עיר דוד נקראת עיר דוד על שמו של דוד המלך. יש שם

שרידים משמעותיים מתקופות אחרות [...] אבל בסופו של דבר ירושלים הקדומה היא זאת המוכרת בציבור כעיר דוד עם קשר לדוד המלך. לדעתי זה לא במקרה, דוד הוא דמות היסטורית אבל גם לאומית. הוא הראשון שיסד ממלכה מאוחדת ואת בירתו בירושלים ויש לזה משמעות.⁷²

ארכיאולוג נוסף חיזק את התפיסה הזו בסיור פרטי בעיר דוד, וכך סיכמתי ביומן השדה את דבריו על אתרים מרכזיים בגן, כמו 'בריכת השילוח' ו'דרך הולכי הרגל':

בריכת השילוח היא גם בריכה של מקום פולחן תנ"כי, אבל היא גם אתר מפגש, אתר חברתי, שבו אנשים עושים מגוון מאוד רחב של פעילויות לאורך הרבה תקופות היסטוריות – אבל הם [אלע"ד ורט"ג] לא רוצים להציג את זה [...] גם על 'דרך הולכי הרגל' הוא אמר: בסדר, אולי היא שימשה עולי רגל, אבל זה דרך, היא שימשה לעוד הרבה מאוד דברים, למה להציג אותה דווקא ככה?⁷³

הדברים חושפים את הביקורת של צוות הארגון כלפי הנעשה באתר, וזו חורגת מהעיסוק הבלעדי בדוד המלך וחלה כמעט על כל ממצא המשוך בשמו ובאופיו לשכבות יהודיות בלבד. ביקורת על שיוך אוטומטי של ממצאים ארכיאולוגיים ליהדות, תוך מחיקת תרבויות וקבוצות אחרות, שמעתי מארכיאולוג הארגון גם בעניין מקוואות בחברון. אמנם – מבנה המקווה הוא קל לזיהוי, אך בסיור בתל רומיידה ערער הדובר על האבחנה החד-משמעית שמדובר שם במקוואות. הוא הסכים שאלה מקווי מים שמדרגות מוליכות אליהם, אך ציין שבנייה כזו שימשה למטרות שונות לאורך ההיסטוריה.⁷⁴

אחת מהסוגיות המרכזיות המעסיקות את גשר אל העבר בעניין עיר דוד היא החפירה באזורים חדשים באמצעות מנהרות, במקום השימוש בשיטה המקובלת בארכיאולוגיה של קילוף אופקי וחשיפת השכבות בהדרגה. לפני כמה שנים התחילה רשות העתיקות לחפור באתר מנהרות צידיות, כדי לחשוף, בין היתר, מפלס של רחוב שהתגלה לאחרונה והמקושר לימי הבית השני. שיטת חפירה זו חורגת מהתפיסה הבסיסית של ארכיאולוגיה, העוברת מלמעלה למטה דרך כל השכבות ההיסטוריות המרכיבות את התל. בסיור במקום הסביר אחד מהארכיאולוגים בארגון את הביקורת שיש לו על כך, וכך כתבתי ביומן השדה:

יש שם חפירה במנהרה שאינה לפי האתיקה הארכיאולוגית וארכיאולוגים מוצאים כל מיני הצדקות ללמה הם חופרים בשיטה הזו. הוא הסביר לי שהעיקרון הכי חשוב בארכיאולוגיה זה הסטרטיגרפיה, השכבות. זה כל הרעיון. פעם, לפני שבאנו, אנשים חיו אחד על השני ונוצרו השכבות האלה.

72 תצפית, 9.5.2018.

73 סויר, 24.5.2018.

74 סויר, 27.12.2017.

אנחנו, כדי ללמוד את ההיסטוריה והתרבות, באים ומנסים לגלות מה בעצם מספרות לנו השכבות, ומנסים לתארך את הדברים, באמצעות סוגים של טיפולוגיה. זה הכלי הארכיאולוגי. לכן חשובה מאוד החפירה בשכבות כי זה כל הרעיון שעליו מבוסס המדע הזה. ברגע שחופרים במנהרות זה בעצם מתנגש בעקרון מאוד מרכזי של כל הדיסציפלינה הזו. ואז מה נשאר?⁷⁵

ההסבר המובא כאן מבהיר מדוע חפירה במנהרות חוטאת למטרת הארכיאולוגיה. היא משבשת את סדר הזמנים והתקופות, ומנתקת את הקשר בין תרבויות וקבוצות שהתגוררו פיזית זו מעל זו. היא מאפשרת 'חיתוך בבשר החי' וגישה לשכבה מסוימת מחוץ להקשר הכולל שלה, כמו בפניצטה. פעולה זו, לדידו של גשר אל העבר, ממשיכה את הקו הלאומני של הארכיאולוגיה הישראלית, המחפשת הצדקות היסטוריות להתיישבות יהודית בארץ ובמיוחד מעבר לקו הירוק. מעבר לזה, לאופייה של חפירה כזו יש גם השלכות מרחביות שהן חלק בלתי נפרד מהביקורת של הארגון. אחזור אליהן בהמשך.

אם כך, באמצעות סיוורים וכנסים מדגים גשר אל העבר את השימוש הפוליטי-לאומי שהימין, ומדינת ישראל בכלל, עושים בנרטיב ההיסטורי המתפרש מהארכיאולוגיה. כפי שטוענת ביקורת הלאומיות המתודולוגית, נקודת מבט לאומית מפצלת למעשה את הזמן ומחלקת אותו באופן שאינו מתאים להתפתחויות היסטוריות של מקום. היא בוחרת בקפידה את הדמויות, את האתרים ואת נקודות הזמן ההיסטוריות המקדמות סיפור או רעיון, בעוד שהיא מוחקת אחרות ולעיתים אף פוגעת בהן. ארכיאולוגיה, במובנה הרחב, יכולה דווקא לגשר על החלוקה השרירותית הלאומית ולהמחיש כי מקום מכיל בתוכו מגוון של שכבות, סיפורים ומפגשים אנושיים שעיצבו ביחד, באופן לינארי או משולב, את סיפורו. על בסיס ביקורת זו מציעים אנשי הארגון אלטרנטיבה, וקוראים לארגונים, לעמותות ולפעילים מהשמאל לעסוק גם הם בארכיאולוגיה, ולאמץ נרטיב המכיר בהיסטוריה הרחוקה והעשירה של המרחב ומבקר את הלאומיות המתודולוגית השולטת בארכיאולוגיה הישראלית. יתרה מכך: נרטיב היסטורי הוא עניין חזק ומשכנע לשני צידי המתרגם הפוליטי, ולכן מאבק על הארכיאולוגיה הוא בעיני הארגון דרך מרכזית להיאבק בימין בכליו שלו. מסרים אלה על תפקיד השמאל ועל יכולתו להציע שינוי ולהתנגד לאג'נדה הימין עלו פעמים רבות בראיונות שקיימתי, בין השורות או בעקבות שאלות ישירות שלי. לרוב, רעיונות אלה מבוטאים בשיח פנימי בתוך הארגון או בין צוות הארגון לעמיתים מארגונים מקבילים. כך, לדוגמה, כתבתי ביומן השדה אחרי סיור בחברון שבו התייחס אחד מהארכיאולוגים לעמדת השמאל כלפי הסוגייה של ארכיאולוגיה והיסטוריה:

בסוף הסיור הוא אמר לי ששמאלנים שונאים ארכיאולוגיה. כשנכנסנו לאוטו שאלתי אותו על זה. הוא אמר שהוא חושב שהם לא מעריכים היסטוריה כל

כך, הם לא רואים מה בזה קשור לזכויות אדם. גם כל מודל זכויות האדם שלהם הוא מאוד אירופי, ובאירופה חיים יותר בהווה ופחות מתעמקים בקשר של זה לעבר. אבל בארץ זה מאוד חזק ולצערנו, תנועות השמאל לא כל כך מתחברות לזה, הן לא מבינות למה להתעכב על זה, למה להדגיש את החשיבות של זה בכלל.⁷⁶

ארכיאולוג נוסף בארגון חיזק תפיסה זו בעניין ארגוני השמאל בישראל:

כל העניין של היחס להיסטוריה, לעבר, למורשת, זה לא שיח של השמאל. השיח של השמאל הוא דמוקרטיה, זכויות אדם, שוויון. ערכים של המודרנה. וכל העניין של העבר בכלל לא, הוא לא חלק מהשיח שלהם ומהערכים שלהם, ומהדרך שלהם. הם כל כך נמצאים ב'אירופה', בתוך המאבק הפוליטי, המדיני, והזכויות אדם [...] כל העניין של תנ"ך, היסטוריה, מורשת, עתיקות, הוא כאילו עסק של הימין, זה כאילו חלק מהלאום, מהלאומנות. הם [בעצמם] מתחילים את הסיפור מהציונות ולשנות את זה מחייב אותם להכיר את ההיסטוריה, להכיר את התנ"ך, להכיר את הטקסטים העתיקים, לא רק היהודים, גם הערבים, גם הנוצרים, גם הפגאנים, ובכלל לתפוס את המקום הזה כמרחב אחד. ולא, הם מאוד הולכים על הפתרון המדיני.⁷⁷

יחד עם המגבלות של שיח זכויות האדם והשוני בין חברות, עולה מהדברים הללו עמדת הארגון כי אימוץ הארכיאולוגיה על ידי השמאל צריך להתייחס גם לקטגוריות שאינן הקבוצה הלאומית, אלא נובעות ממרקם החיים ההיסטורי הרב-שכבתי של המרחב, המכבד קבוצות תרבותיות מגוונות על פני תקופות ושנים. נרטיב היסטורי ארוך ומפותח יאפשר להכיר את ישראל וירושלים על כל גווניהן, ולערער על הקשר הנראה כמעט מובן מאליה בין יהודים וישראל של היום לאלה של לפני 2000 שנה. כפי שסיפרה חברת צוות בארגון, גשר אל העבר מנסה להגיב לשיח הלאומי-היסטורי-שבטי על אתרי עתיקות בכלל ובירושלים בפרט. אנחנו מנסים לקדם שיח של רב-תרבותיות ומורשת משותפת, ולהרחיב את היריעה כאשר המגמה בישראל היא לצמצם כל הזמן, לצמצם ולהדיר.⁷⁸ אחד מהארכיאולוגים בארגון דיבר על כך בסיוור עם עיתונאי בעיר העתיקה, וכך סיכמתי ביומן השדה בעניין ממצאים ממלוכים במקום:

התקרבונו לאחת הכניסות להר הבית, והוא סיפר קצת יותר על הממלוכים. הממלוכים רצו להדגיש את קדושת ירושלים ולכן פיתחו אותה ובנו אותה, ויש להם סגנון מאוד מיוחד כמו זה שרואים כאן [...] הם בנו מאוד יפה,

76 סיוור, 6.2.2018.

77 ריאיון, 13.8.2018.

78 ריאיון, 16.9.2018.

כל מיני ארמונות ומוסדות דתיים, כמו מדרסות, בתי ספר לתפילה. אבל ההיסטוריה שלהם די נמחקת מהסיפור של ירושלים, אף אחד לא מתעניין בהם או במה שהם בנו, למרות שהם מאוד השפיעו על ירושלים. בין היתר הם רצו להגביה את מפלס הרחוב כי רצו שזה יהיה בגובה של הר הבית. אז הם בנו הרבה מאוד קשתות ועליהן סידרו את הרחובות ובתוך הקשתות לא היה כלום וזה עם השנים התמלא בבוץ. וזה בדיוק מנהרות הכותל של היום – חפירה בתוך הקמרונות האלה שבנו הממלוכים מתחת למפלס הרחוב.⁷⁹

פעילות הארגון ברשתות החברתיות מבטאת את המסרים הללו באופן ישיר וחד. פינות שונות בעמוד הפייסבוק ובאתר הארגון מספרות על שכונות בירושלים או אתרים ברחבי הארץ, המאירים חלקים נוספים בהיסטוריה המגוונת של המרחב, מתקופות פרה-היסטוריות ועד למאה ה-19. חלק מהפינות מדגישות במיוחד היסטוריות שנזנחו או נדחקו לשוליים, כמו אתרים וממצאים ארכיאולוגיים במזרח ירושלים. הרעיון המרכזי שלהן הוא קידום הטענה כי ההיסטוריה של ירושלים וישראל ככלל איננה יהודית בלבד. להפך, היא תמיד הייתה מגוונת ורבת פנים, ומכך נובע העושר התרבותי של המרחב. רידודה לנרטיב המשרת את מדינת הלאום ומוכתב על ידה פוגם באמת ההיסטורית של המקום. במובן זה, גשר אל העבר מציע פרספקטיבה פוליטית שונה להבנת תהליכי עבר, אך מתייחס גם להשלכותיה על תפיסה מעודכנת של ההווה. כמו העבר, גם ההווה מורכב ממגוון רחב של קבוצות, תרבויות, אינטראקציות ואירועים היסטוריים. הבנה מורכבת של העבר עשויה לסייע ביצירת הבנה מורכבת של ההווה (והעתיד), החיונית לפעילות פוליטית ולפתרונות פוליטיים במרחב מסוכסך.

אחת מהאמירות המאפיינות את גשר אל העבר היא 'עבר של מקום ולא של לאום'. כך סיפר אחד מהארכיאולוגים בארגון לתלמידים מירושלים שסיירו בעיר העתיקה:

בתפיסה שלנו אי אפשר להגיד ששרידים שייכים ללאום אחד יותר ממלאום אחר. לדוגמה, כולם מסכימים שהכנסיות מהתקופה הצלבנית או הביזנטית לא שייכות לוותיקן אלא למקום. גם ממצאים רומים שייכים למקום, הרומאים לא יבקשו אותם חזרה. אבל כאן, הסכסוך משתמש בשרידים להגיד שזה יותר שלי מאשר שלכם.⁸⁰

הרעיון העומד מאחורי אמירה זו הוא שהסיפור ההיסטורי שייך למקום, ואי אפשר לנצלו לתביעת בעלות על אדמה. מה שהתרחש בעבר קרה בתוך הקשר היסטורי אחר מזה של היום, והוא אינו ממשיך או מייצג של עמים, קבוצות והסדרים פוליטיים עכשוויים. המשפט הזה מחבר בין תפיסת אחרת של זמן ושל מקום, כזו המציעה לנתק את הגמוניה והריבונות

79 סיוור, 2018.4.2.

80 סיוור, 2018.1.30.

הלאומית מהמרחב ומסיפורו. כדי להבין את חשיבות ה'מקום' בפעילות הארכיאולוגית של גשר אל העבר, חשוב להבין כי הארכיאולוגיה יכולה להציע תפיסה מרחבית שאינה תואמת את הגבולות, הקווים והחלוקות שהגדירה מדינת ישראל.

"ירושלים" זו החלטה פוליטית⁸¹

בממד המרחבי, ההתמקדות בממצאים ואתרים ארכיאולוגיים מלמדת על תהליך פיזור הארכיאולוגיה במרחב, שבו משתמשת מדינת ישראל כדי לטשטש את הגבולות בין ירושלים המערבית למזרחית ובין ישראל לטשחים הכבושים, ובכך מחזקת את ריבונותה גם מעבר לגבולותיה. הפעילות הפוליטית הארכיאולוגית של גשר אל העבר מאירה תהליך זה, ומבססת את הטענה כי העיסוק המרחבי של השמאל הישראלי בקווי הגבול השונים (של 1948 או של 1967) עשוי לפספס את מגמות ההתרחבות של המדינה בחסות ארכיאולוגיה, היסטוריה ומורשת. במקביל, הארגון מציג גם כי תפיסת המרחב כרצף אחד יכולה, באופן הפוך לפעולת המדינה, להבנות פרשנות רב־תרבותית מכילה וגמישה לאופי המרחב. בנוסף לכך, באמצעות פעולה המתמקדת בשטח ספציפי המושפע מהמאבק הלאומי על שליטה גאוגרפית ונרטיבית בארכיאולוגיה, הארגון מראה את מרחב ההשפעות היום־יומיות של הסכסוך על התושבים. הוא מצביע גם על דרכים שבהן עשויה פעילות מקומית לערער על ההדרה הלאומית, גם אם היא באה מהשוליים.

אתרים ארכיאולוגיים מטבעם אינם מאורגנים על פי גבולות המדינה. אתרים הנמצאים בסביבות ירושלים, לדוגמה, במערבה, מזרחה, בעיר העתיקה ובגדה המערבית, הם חלק ממרחב אחד שמספר את סיפורה של העיר וסביבותיה, ללא קשר לחלוקה השרירותית של קו הגבול הבין־מדינתי. גבול הוא רק תוספת מאוחרת, שלמרות השפעתה מרחיקת הלכת על המרחב אינה זו המכוננת אותו מלכתחילה. לפי 'גשר אל העבר', מדינת ישראל פועלת להרחבת גנים לאומיים ופיתוח אתרים ארכיאולוגיים בכל המרחב, כולל בירושלים המזרחית ובגדה המערבית, כדי לבסס את ריבונותה בשטח כולו ולחזק את הנרטיב היהודי שלו. דוגמאות מובילות הן פיתוחו המתמיד של הגן הלאומי נבי סמואל, שנמצא בשטח C, על חשבון תושבי הכפר הפלסטיני הסמוך, והרחבתו של הגן הלאומי מורדות הר הצופים, הפוגמת באפשרות הבנייה וההתרחבות של הכפר/שכונה עיסאווייה. כלומר, המדינה עצמה פועלת לטשטש את הגבולות שכרגע מגדירים אותה, מעשית וסימבולית, ומסתייעת באתרים ארכיאולוגיים כדי לעשות זאת. אחד מהארכיאולוגים בארגון ביטא זאת בסיור עם תלמידי תיכון בעיר העתיקה:

בסופו של דבר הסכסוך הפוליטי מתרכז באתרים היסטוריים או דתיים – האגן הקדוש־היסטורי, העיר העתיקה, סילוואן, הר הזיתים, ראס אל עמוד, שיח'

ואולם, ההבנה כי המרחב מהווה רצף אחד יכולה גם לסייע ביצירת פרשנות פלורליסטית וגמישה של אופי המרחב, סיפורו ההיסטורי והקשר שיש בין אתרים ארכיאולוגיים לתושבים בהווה. לפרשנות כזו יש פוטנציאל לשנות את התשובה לשאלות מה היא 'ירושלים' או מה היא ה'ארץ', ולמי היא שייכת. הסיורים בעקבות תוואי הרכבל מעבירים מסר זה בבהירות. גשר אל העבר מראה כי הטשטוש של המדינה את הגבולות נעשה למטרות פוליטיות של הדרה, ולא כדי לחזק את המורשת התרבותית המגוונת של המרחב. אנשיו מראים זאת על יד הצגה מכוונת של סיפורים, אתרים, תרבויות ונקודות עניין הנמצאים לאורך התוואי המתוכנן של הרכבל אך מודרים לשוליים של ירושלים. הרכבל, לטענתם, מקווה 'לעוף' מעל הקו הירוק ולחבר בין ירושלים המערבית ל'אגן הקדוש' ובין ההיסטוריה היהודית להווה היהודי, תוך דילוג על הרצף ההיסטורי-מרחבי של האזור, שבו נפגשים סיפוריהם של עמים, דתות וקבוצות מגוונות.⁸⁶ כך רשמתי ביומן השדה אחרי אחד מהסיורים:

הסיור מאפשר לראות דברים בצורה מאוד רחבה. הוא מתחיל מירושלים המערבית יותר והתחנה הישנה, עובר ליד גבעת התנ"ך [...], הסינמטק, שזה גם אלמנט תרבותי, ואז הגיא, והולכים מאוד מזרחה, ורואים את כל הנושא הזה של הקבורה.⁸⁷ [...] רואים גם את סילוואן מאוד טוב, ובכלל באופן יותר רחב אפילו, רואים את מזרח ירושלים בצורה מאוד ברורה, אבל גם מסתכלים אחורה וכל הזמן רואים את מערב ירושלים, רואים את ימק"א, ורואים מלון המלך דוד, ורואים את מורדות הר ציון. כך מקבלים תפיסה מאוד מעניינת על ירושלים. רואים את גדר ההפרדה, חומת ההפרדה, רואים את הבית הזה של עמותת אלע"ד, רואים את הגשר שהם רוצים לבנות.⁸⁸ [...] אפשר ככה להראות את הפעולה המתנחלית של התרחבות והשתלטות.⁸⁹

גם בדו"חות ובסיורים נוספים של הארגון מועבר המסר הזה. לדוגמה, בפרסום העוסק באתרי עתיקות בגדה המערבית נכתב כי המאבק על המרחב הוא חלק בלתי נפרד מהמאבק הפוליטי

86 סיורים לצוות (5.3.2018, 11.3.2018) ולציבור הרחב (1.4.2018).

87 בתוואי הסיור, מתחת לתוואי המתוכנן של הרכבל ובתוך גיא בן הינום, יש הרבה אלמנטים הקשורים לקבורה, וביניהם בית הקברות הקראי, מערות קבורה ועוד. אפשר לראות את הר ציון, המלא גם הוא בבתי קברות של דתות שונות. תמת הקבורה העולה מהמסלול מחזקת את תחושת ה'שוליות' של המרחב בסיפור ההיסטורי של ירושלים, כיוון שקבורה נתפסת פעמים רבות בקרב הציבור כסיפור משני, והיא גם ממוקמת מחוץ לאזורי מגורים. כך מתחזקות יכולתן של מדינת ישראל ושל עמותות הימין לנצל שוליות זו של אזורי גבול כדי לטשטש את השטח וסיפורו ואז לנכס אותם.

88 עמותת אלע"ד מפעילה בית קפה באזור הפלסטיני של אבר-תור ומתכננת לבנות ממנו גשר חבלים למורדות הר ציון, כחלק מהיזמה לפתח את אזור הספר שממערב לסילוואן, בתוואי גיא בן הינום.

89 סיור, 5.3.2018.

בישראל, אך עתיקות מאפשרות ללמוד על עברו העשיר של המרחב ויש בהן פוטנציאל חינוכי ותיירותי משמעותי.⁹⁰

פעולה נוספת שקידם הארגון ברוח זו היא ניסוח מסמך המדגיש כמה חשוב לעסוק בנרטיב המרחבי של ירושלים כדי להגיע בסופו של דבר לפתרון מדיני מוסכם. גשר אל העבר מציע שהדרך לפתרון מדיני עוברת לא רק במשא ומתן על גבולות, שבו עוסקים רוב בעלי העניין כולל ארגוני השמאל, אלא בהדגשת הסיפור המרחבי ומשמעותיותו לארגון המרחב. במילים אחרות, ההיסטוריה של ירושלים וסביבתה חוצה את הגבולות המדיניים, וכדי לקבוע בסופו של דבר גבולות יש לקחת בחשבון את המכלול המרחבי-היסטורי הקודם להם.⁹¹ כאמור, פרספקטיבה כזו מציעה שהקשר בין הקבוצות השונות החיות במרחב היה הדוק ושזור בעברו של המקום, כפי שהוא למעשה בהווה. יצירת חיים משותפים בעתיד מחייבת הכרה כזו.

במקביל, סביב אתרים ארכיאולוגיים נרקמים גם יחסים מקומיים בין תושבים ממעמד אזרחי שונה. בסילוואן, בממילא, בנבי סמואל, בעיר העתיקה בלוד ובמרחבים נוספים, גשר אל העבר מראה כי הארכיאולוגיה מכוננת יחסים יום-יומיים ברמת המיקרו. יחסים אלה מבהירים כיצד קבוצות נאבקות על מרחב ותרבות ברמה המקומית, לא רק הלאומית, גם אם בהשפעת פעולות המדינה. פעילות גשר אל העבר באתרים של מורכבות יום-יומית מאפשרת להבין את השלכות הכיבוש וההדרה דרך עוד פריזמות, כמו זו המעמדית והתרבותית. בהשפעת מגמות פוסט-קולוניאליות בארכיאולוגיה העכשווית, המתיחסות למי שמתגוררים בתא ארכיאולוגי כאל שוכה בלתי נפרדת ממנו, גשר אל העבר מאיר את ההרס שמכבש הלאומיות יוצר במרחב, ומציע לאזן בין חשיבות העבר וההווה בכל אתר מורשת מאוכלס.

המאבקים סביב הגן הלאומי נבי סמואל הם דוגמה לאופן שבו מאבק לאומי על עתיקות ברמת המאקרו יוצר נישול ברמת המיקרו, ומכתיב מאבק קיומי ממשי של תושבי הכפר על צרכים בסיסיים: תשתיות, מגורים, מים, בנייה, המשכיות הקהילה, תעסוקה ועוד. על נבי סמואל מוטלות מגבלות בנייה קשות בגלל הגדרת השטח כגן לאומי, וחלקים ממנו נהרסו, כולל שטחי חקלאות הסמוכים לעתיקות, ללא התראה מוקדמת וללא תשלום פיצויים. מהתושבים נמנע שימוש תקין ורצוף במסגד הכפר, העומד על עתיקות, ומאז שהשטח הוגדר כ'שטח C' השתלטו חרדים על המעיין שבגן וגרמו לסגירת השימוש במקור מים חשוב לפלסטינים. כפי שהוזכר בחלק הקודם, סיפורם של הפלסטינים תושבי הכפר נעדר לחלוטין מהאתר הארכיאולוגי, מה שיוצר נישול תרבותי ולא רק מרחבי. מצב זה מראה כיצד שיח מאקרו על בעלות ושייכות על קרקע ונרטיב, מקבל חיים וממשות ברמת המיקרו, בשטח הספציפי. באתר כזה, הסיפור הלאומי והשפעת המדינה הם אמנם הכוחות

90 מתוך אתר הארגון. המילים המדויקות שוננו כדי לשמור על חסיון.

91 תצפית, 24.6.2018.

המניעים את קבלת ההחלטות, אך המשמעויות הקונקרטיות של פוליטיקה זו מעצבות את החיים ברמת היום-יום, בדרכים החורגות מהקשרן הלאומי בלבד.

האתר הארכיאולוגי עיר דוד, בלב הכפר הפלסטיני סילוואן, הוא דוגמה נוספת למאבקים ברמה המקומית, המושפעים ללא ספק מקטגוריות לאומיות אבל גם חורגים מהן. כידוע, הנוכחות של עמותת אלע"ד ופעילותה באתר קשורות מאוד במאבק הלאומי. ניסיונותיה לקשור בין הסיפור של דוד המלך ובית המקדש השני לבין הבעלות היהודית על המרחב, באמצעות מחיקת הפלסטינים המתגוררים בשטח והרחבת האתר באופן המעלים את תושביו מעין המבקר, נובעים משאיפה לאומית-דתית להשתלט על המרחב והנרטיב. החפירה במנהרות מתחת לאדמה מרחיבה, הלכה למעשה, את שליטת העמותה בשטחי האתר, ובמקרה ספציפי זה בתת הקרקע, למרות שפני הקרקע אינם בהכרח בבעלותה. מעבר לכך, תפיסת המרחב באתר משתנה: תייר המגיע למקום עובר במסלול הליכה שכולו מתחת לקרקע, כך שהאוריינטציה משתבשת וקשה להבחין במיקומו הטעון של האתר: שטח כבוש במזרח ירושלים שבו מוקמת התנחלות דתית אידאולוגית, בלב כפר פלסטיני קיים.

גשר אל העבר מדגיש שלהדרה המרחבית-לאומית הזו יש השלכות ברמה המקומית והיום-יומית. בפועל, הגישה למעיין הכפר נחסמה על ידי הגן הלאומי, ושטחים נוספים נסגרים כל הזמן בפני תושביו באמתלות משתנות. שמות הרחובות הם בעברית, מה שיוצר ניכור של התושבים הפלסטינים כלפי מרחב המחייה שלהם. בתים בכפר מתפוררים ונסדקים, בין היתר בגלל הגבלות הבנייה וכנראה גם בהשפעת החפירות הארכיאולוגיות בתת הקרקע. יתרה מכך – ברמה הפסיכולוגית האישית מתקשים תושבי הכפר להתמודד עם האתגרים היום-יומיים שלהם.⁹² ארכיאולוג העובד עם הארגון תיאר זאת כאיבוד זהות של ממש, בדומה לתהליכים שעברו סובייקטים תחת שלטון קולוניאלי במקומות אחרים בעולם:

כל המשקל של הכיבוש והמיתולוגיה, הכל יושב להם על הראש. בגלל שהם כל כך קרובים להר הבית, בתוך ירושלים, עיר דוד, הם הפכו לקורבנות של המצב. [...] אם חופרים מנהרה בשביל המתנחלים ובתים מעל זה מתמוטטים, אין פה בכלל שאלה. אם אנשים שחיים בבתים האלה הם עניים מרודים שאין להם זכויות בנייה והם לא נחשבים בכלל לאנשים מבחינה לגלית. אם הילדים שלהם יכולים להיעצר בכל שעות היום אז הם גם לא ילדים מבחינה לגלית, זו ממש ההגדרה של הסובייקט הקולוניאלי. הקולוניאליזם הופך אנשים לאנשים לא שלמים. הילדים לא ילדים, אבל גם המבוגרים לא באמת מבוגרים, אין להם זכויות מלאות [...] אז זה מצב הכי מזעזע בעיניי.⁹³

92 במהלך שנה וחצי של מחקר ביקרתי עם צוות הארגון כמה פעמים בבתים שנפגעו ושוחחתי עם תושבים על החיים בסילוואן (לדוגמה: 31.1.2018, 24.5.2018).

93 ריאיון, 30.1.2018.

אם כן, גם במקרה זה הסכסוך הלאומי מעצב את ההחלטות בשטח, את ניהול האתרים הארכיאולוגיים ואת הזדמנויות ההתפשטות המרחבית של היהודים, אך שורה של משברים ומאבקים על תנאי מחיה מאפשרת לנו להבין מקרוב כיצד נראה הסכסוך ברמה המקומית ומה השפעתו הישירה על חי התושבים, במובנים החורגים מדיון מאקרו בסוגיות לאומיות. בעיני גשר אל העבר, הארכיאולוגיה יכולה גם להציע דרכים אלטרנטיביות לניהול חפירות ועתיקות, המתייחסות לשטח ברמת המיקרו וכוללות מחויבות של חופרים לאיכות החיים של התושבים בלי קשר למעמד האזרחי-לאומי. בעיקר חשובה ההבנה שעתיקות, במיוחד בירושלים, נמצאות בשכונות שבהן התגוררו אנשים עוד לפני תחילת החפירות, ושחשיפת ההיסטוריה לא צריכה לבוא על חשבונם. יותר מכך, חברי הארגון אמרו כי לדעתם חפירה צריכה להתנהל מתוך קשר עם התושבים הגרים בתל, לא על גבם ולא תוך התעלמות או מחיקה של נוכחותם. מבחינת העשייה של גשר אל העבר, הטענה הזו רלוונטית במיוחד בתל רומיידה בחברון ובסילוואן, אך במובנים רבים היא נכונה גם ביחס לחפירות ביפו או בעכו. ארכיאולוג העובד עם הארגון הסביר כיצד מחויבות כזו יכולה להתבטא בכל חפירה שהיא:

זה הדריך אותי כל הזמן [...] קשר עם האנשים המקומיים, ניסיון לשפר, לא להשאיר את השטח מכוּעָר יותר, הרוס יותר, דפוק יותר, מלוכלך יותר ממה שמצאנו. [לנסות] לגרום לכך שהנוכחות שלנו תביא אלמנט חיובי [...]. ארכיאולוג שהעבודה שלו גורמת לכך שהסביבה יפה יותר, שאנשים שמחים יותר, שנעים יותר לחיות שם, שאנשים יודעים יותר – זה ארכיאולוג שעושה עבודה טובה. ארכיאולוג שבא וגורם למקום להיות מכוּעָר או מקום עם אלימות, או מקום של מקח, של חוסר צדק במובן הזה שאנשים שיש להם הכל נמצאים על יד אנשים שאין להם כלום ואין שום מגע ביניהם – אז זה רע.⁹⁴

דוגמה לפרויקט שחברי גשר אל העבר שאפו לקדם, והמממש חלק מהעקרונות הללו, הוא שימור עתידי בבית הקברות ממילא. חברות הצוות שקידמו את היוזמה בפגישות הצוות שאפו להביא נקודות מבט של תושבים המתגוררים סביב בית הקברות, כדי להראות איך נתפס האתר על ידי אוכלוסיות שונות. המטרה העיקרית הייתה להראות איזה תפקיד יש לאתר מורשת מוסלמי במרקם החיים במרכז העיר, והיוזמה הציעה אלטרנטיבה לשימור סיפורו ההיסטורי של המקום, תוך שיתוף ציבור הנותן לו משמעות עכשווית. כך סיפרה אחת מחברות הצוות:

מה שאנחנו רוצות לעשות בממילא זה פרויקט של shared heritage, מורשת משותפת. אנשים שונים עושים משהו בקשר לבית הקברות. לדוגמה, בית הספר הניסויי עושים פרויקט אומנות, או סיור שלהם, ואנחנו נצלם את

זה. זה כולל בנוסף להתעסק עם השכונות בסביבה: מחנה ישראל, הכורדים בממילא.⁹⁵

אם כך, לפי גשר אל העבר, ניתוק הארכיאולוגיה מהלאום וחיבורה דווקא למקום ולהיסטוריה מרובדת הם שיאפשרו לקרב בין אוכלוסיות החולקות שטח משותף. חברי הארגון מדגישים כי ההבנה שתא שטח אחד הכיל הרבה מאוד תרבויות יכולה לשנות את הפרספקטיבה גם לגבי אופיו בימינו. היכולת להבחין במורכבות החיים תחת כיבוש ברמת המיקרו, דרך מיקוד בתא מרחבי ספציפי, מאפשרת לגשר אל העבר להציע אלטרנטיבות של סיפור היסטורי משותף בשטח נתון, גם אם הוא נמצא בלב סכסוך לאומי. לתפיסת הארגון, איתגור הנרטיב ההיסטורי של המרחב יכול להשפיע על ההבנה הפוליטית של הסכסוך ומקורותיו, ובכך להוביל להנמכת הלהבות, להגברת הסובלנות, ליצירת מרקם חיים המתחשב במגוון האוכלוסיות, וליצירת הסדר ארוך טווח. הכלת סיפור היסטורי מורכב יכולה לאפשר, רעיונית ומעשית, גם את קבלתו של הווה מורכב ומסוכסך; היכולת לראות את הסיפור המרחבי והיסטורי הרב־שכבתי של מקום מלמדת איך לחשוב על ההווה והעתיד כרב־שכבתיים. לטענת הארגון, שרטוט פתרונות מדיניים על מפה אינו מספק, ויתכן אף שאינו אפשרי, ללא 'חפירת עומק' בחיבור שבין הפרקטיקה המרחבית לנרטיב ההיסטורי, המעגן אותם זה בזה. במונח זה, התפיסה של גשר אל העבר הולכת מעבר לטיעוני השמאל המוכרים בעניין חשיבות הנרטיב של האחר, ורואה בשילוב הסיפורים ההיסטוריים נרטיב רב־ממדי, מורכב אך בסופו של דבר מאחד, שיש לו השפעה ישירה על המרחב. ארכיאולוג בארגון הדגיש את חשיבות הרב־שכבתיות:

הנרטיב ההיסטורי מאוד משמעותי בסכסוך הישראלי פלסטיני. הוא משפיע על החיים של שני הצדדים, על ההתנהלות, ההחלטות – פוליטיות ואחרות – ועל החיים, בטח של הפלסטינים, שחיים בצל אתרי עתיקות [...] לדעת זה מרתק להבין איך הנרטיב ההיסטורי והדברים הפיזיים האלה שאף אחד לא יודע באמת מה הם, הם כל כך חזקים בסכסוך [...] אז אני מאמין שאם אנשים יאמצו את הנרטיב של מורשת והיסטוריה מורכבת, שאין דבר כזה שקשר של משהו הוא יותר מקשר של משהו אחר למקום מסוים, כי זה סובייקטיבי, אני מאמין שזה כלי מרכזי ביכולת של הישראלים והפלסטינים להכיר האחד בשני. אני באמת חושב שזה כלי חשוב בפתרון הסכסוך.⁹⁶

דיון וסיכום

ניתוח הפעילות של ארגון גשר אל העבר מראה כיצד ארכיאולוגיה ביקורתית, ההולכת מעבר לפרשנות הלאומית־מדינית של ממצאים, מצביעה על יחסים אזוריים ומקומיים בין

95 ריאיון, 17.9.2018.

96 ריאיון, 14.8.2018.

קבוצות סביב אתרים ארכיאולוגיים. בדומה לגישה היחסית והאזורית בביקורת הלאומיות המתודולוגית, היא מכירה ראשית כל בהיסטוריה המגוונת של המרחב ישראל/פלסטין, שבו קיימו קבוצות שונות יחסי גומלין וחיים משותפים לאורך שנים, התחלפו וירשו זו את זו, ועיצבו מקומות במגוון רחב של דרכים שיצרו סיפור היסטורי־מרחבי עשיר ורב־ממדי.⁹⁷ ארכיאולוגיה ביקורתית מבקשת ללמוד מהעבר ולהנציח אותו בדרכים שאינן מחויבות להגיון הלאומי המפריד בין יהודים לפלסטינים במורשת שהם מקדשים. היא קוראת את המרחב מבעד לגבולות המדינתיים השרירותיים שההיסטוריה העכשווית מעצבת, ומאירה את האינטראקציות שהתקיימו בעבר ומתקיימות בהווה בין אתרים שונים במרחב. הארכיאולוגיה הביקורתית שגשר אל העבר מקדם מראה כי מיקוד המחקר ביחסים מקומיים ובסיפור מקומי מאיר את מגוון ההגיונות המתקיימים בהם ביחד, ולעיתים קרובות נמחקים על ידי הסכסוך הלאומי.⁹⁸ כל אתר ארכיאולוגי, במיוחד אלה בירושלים ובגדה המערבית, שלידם מתגוררים אנשים, הכיל ומכיל מבחר של קבוצות היוצרות מפגשים סותרים והתנהגויות מתנגשות המתקיימות במקביל במרחב אחד דחוס. העומס של השטח קשור הן בסיפור שהפך אותו ל'מקום' והן במערכת היחסים המתקיימת בו, המאתגרים את העקרונות האתנו־לאומיים ההגמוניים של מדינת ישראל.⁹⁹ במובן זה, העומק והרוחב שמאירה הארכיאולוגיה מלמדים על האופן שבו משתרגים העבר והווה של המרחב והאזור זה בזה.

הארכיאולוגיה, שלאורך ההיסטוריה הייתה כלי מרכזי בכניית נרטיבים היסטוריים לאומיים ולקתה בלאומיות מתודולוגית, דווקא היא יכולה להציע לנו פרשנות אחרת של זמן ומרחב ולהעמיק את הביקורת של גישת הארכיאולוגיה הביקורתית. גישה זו מותחת את הזמן אל מעבר להגדרות לאומיות, ומרבדת אותו במגוון רחב יותר של נקודות היסטוריות משמעותיות היוצרות סיפור מורכב יותר. היא גם מזכירה לנו שהגבולות הלאומיים מאוחרים בהרבה מאלה ההיסטוריים, והסתכלות מעבר ומתחת להם משפרת את הבנת המשמעות של 'מקום'.

במקרה של גשר אל העבר, לצד הביקורת האקדמית והארכיאולוגית של הארגון הוא מציע פעילות פוליטית הממחישה את ביטוי הביקורת הלאומיות המתודולוגית במציאות החברתית. במובן זה, המחקר הנוכחי מראה כיצד רעיונות המבססים את ביקורת הלאומיות המתודולוגית מתגבשים בשדה ומתורגמים לעשייה למען שינוי חברתי, ומסייע להעמקת המחקר בתחום ולהמחשת ביטויים מעשיים של ביקורת זו. באופן ספציפי, הפעילות הפוליטית שגשר אל העבר גוזר מהארכיאולוגיה הביקורתית מאפשרת לנו להעמיק ולהרחיב את הבנת הסכסוך הישראלי־פלסטיני ואת אופק ההתמודדות אתו. התפיסה והפעילות הפוליטית הללו מציעות כי הסכסוך עצמו אינו מאורגן רק לפי גבולות המרחב והזמן של

97 הירש, המרחב הישראלי פלסטיני; מונטרסקו, יפו; קליין, קשורים; רבינוביץ' ומונטרסקו, ערים מעורבות; שחייה, המזרח התיכון.

98 פייגה, דיוניסוס בסנטר, עמ' 139.

99 מונטרסקו, יפו, עמ' 10-1.

המדינה, ואינו מוגבל להם. כאמור, הסיפור ההיסטורי־מרחבי שלתוכו נולד הסכסוך מבוסס על אינטראקציות בין קבוצות בעלות סיפורים שונים, המקבילים לאלה של הקבוצות הלאומיות היהודית והפלסטינית. כך, כל קבוצה יכולה לראות את עצמה כנשענת על מגוון של תרבויות שהתקיימו מעבר לגבול הפיזי וההיסטורי של מדינת הלאום. תפיסה זו איננה נחלת קבוצות לאומיות רדיקליות בלבד, המבקשות להשתלט על הנרטיב ולהפוך את המרחב לחד־לאומי, כפי שנהוג בפוליטיקה הישראלית;¹⁰⁰ היא מסוגלת גם לעודד הכלה ולמידה הדדית, ובנייה של נרטיב משותף המכיר בכך שההיסטוריה וההווה של המרחב הם משורגים, מורכבים ורב־ממדיים. במונח זה, ארגון גשר אל העבר הולך מעבר לקריאה להכיר בשני נרטיבים של שתי קבוצות לאומיות, ומבקש לחבר את הנרטיבים ולשטש את גבולות הזמן והמרחב. ערעור הגבולות המשתמע מכך אינו הדרה של סיפור כזה או אחר, כמו שיוצרות המדינה וקבוצות רתיות־לאומיות בזמן ובמרחב של ישראל־פלסטין, אלא מדגיש את הקשר בין הקבוצות ומראה שמאז ומתמיד הן התקיימו במשותף וינקו זו מזו. כפועל יוצא מהבנה זו, הפתרונות לסכסוך אינם נעוצים רק בשרטוט גבולות מרחביים על מפה, המאורגנים לפי נרטיבים לאומיים. ניסיון לשרטט גבולות כאלה ללא הבנת מורכבותו של הסיפור המרחבי והמשמעות שלו לקבוצות השונות, ככל הנראה לא יאפשר להגיע להבנות והסכמות. המאבק על מרחב הוא חלק בלתי נפרד מהמאבק הפוליטי בישראל, ודווקא עתיקות מאפשרות ללמוד על האופן שבו הוא קורם עור וגידים בשונה מגבולות 1948 ו־1967. בנוסף, המאבק הלאומי והשלכותיו על הארכיאולוגיה כבר השאירו עקבות בשטח, המשפיעים יום יום על איכות החיים של התושבים. גם הם צריכים להיות חלק בלתי נפרד מהתפיסה כי השכבה העדכנית והחיה ביותר בתל, שהיא חלק מהסיפור המרחבי, מורכבת מתושבים קיימים המושפעים ישירות ממכש הארכיאולוגיה־לאומיות. הבנת מורכבותו של העבר קשורה בהבנת מורכבות ההווה, ויכולה לסייע לגבש פתרונות הוליסטיים יותר בעתיד, המבינים לעומק (תרתי משמע) את הקשר ההדוק שבין קבוצות החיות יחד בזמן ובמרחב.

נכון לכתיבת שורות אלה, בימים הטורפים של שלהי שנת 2025, חזון זה נראה אוטופי ורחוק מהמציאות. לא רק שמדינת ישראל מתאוששת ממלחמה מדממת שגבתה קורבנות כבדים בה ובעזה, ושרויה במאבקים פנימיים כואבים על אופייה הדמוקרטי, היא גם נמנעת במופגן מחשיבה כלשהי על מקומו של הסכסוך במערכת הפוליטית, שלא לדבר על פתרוננו. כוחות ימין קיצוני חודרים יותר ויותר למערכת הפוליטית, ומתנחלים לא רק בארץ ובלבנות אלא גם במרכז הפוליטיקה בישראל. ודווקא על רקע זה, חשוב לזכור את המסקנות ארוכות הטווח של האקטיביזם הארכיאולוגי. כפי שהארכיאולוגיה מלמדת אותנו, מקומות וההיסטוריה שלהם אינם מייצגים עמים, קבוצות ומנגנונים פוליטיים בהווה, ואינם שייכים להם. לכן אין לנצלם כדי לתבוע בעלות על אדמה במסגרת סכסוך לאומי. הלאומיות

המתודולוגית במחקר החברתי והארכיאולוגי, כמו גם בפוליטיקה של השמאל בישראל, מתקשה להציע כלים שיצביעו על תוכנות קריטיות אלה. הביקורת המובעת דרך אקטיביזם בארכיאולוגיה מאירה את חשיבותה של הבנה מעמיקה ורחבה של המקום וסיפורו, כדי להכיר ברב הממדיות של מקורות הסכסוך ובדרכים לפשר עליו. כאמור, ברור לחלוטין שהמדינה והקטגוריות הלאומיות עודן שחקניות מרכזיות בארגון המרחב ישראל/פלסטין, בניהול הסכסוך ובעיצוב הארכיאולוגיה הישראלית. דווקא משום כך, ביקורת הארכיאולוגיה והפעילות הפוליטית הנגזרת ממנה על ידי גופים כמו גשר אל העבר, מאפשרות להבחין בתוכנות העולות מאיתגור תפיסת הזמן והמרחב הלאומית-ציונית בישראל/פלסטין.

